

Wat Parijs Elise van Calcar-Schiotling (1822-1905) te denken gaf

Een activistisch reisverslag van een bekend negentiende-eeuwse schrijfster, pedagoge en feministe.

- Charlotte Baveco
- 483182
- Erasmus School of History, Culture and Communication
- Erasmus Universiteit Rotterdam
- Charlottebaveco@hotmail.com
- Begeleidende docent: Mw. Prof. Dr. J.A. Baggerman
- Tweede lezer: Mw. Prof. Dr. M.C.R. Grever
- 24-6-2019

‘Wat mijn uitstapje mij te zien en te denken gaf, teekende ik op voor verwanten en vrienden en voor diegenen onder mijne landgenooten, die zich moeten vergenoegen met te reizen in het hoekje van den haard, maar toch wel eens willen weten, hoe het er tegenwoordig bij onze burens uitziet. Hun bied ik deze bladen aan, niet als een volledig reisboek of als een geleerd onderzoek, maar als de vlugtige schetsen uit mijn dagboek, te huis een weinig afgewerkt, uit behoefte om de indrukken te verlevendigen en mijne reisbeelden zuiverder voor mij zelve te bewaren.’¹

¹ Elise van Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* (Haarlem: A.C. Kruseman, 1859), 421.

Inhoud

Hoofdstuk 1: Inleiding en historiografie

1.1. Introductie onderwerp

1.2. Hoofd- en deelvragen

1.3. Historiografie

1.3.1 Reisverslagen

1.3.2 Vrouwelijk schrijverschap in de negentiende eeuw

1.3.3 Opkomst van het 'feminisme'

1.3.4 Verschil- en gelijkheidsdenken

1.3.5 Gender in reisverslagen

Hoofdstuk 2: Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904)

2.1. Jeugd en beginnend schrijverschap

2.2. Religieuze zoektocht en ideeën

2.3. Ideeën over opvoeding en onderwijs

2.4. Ideeën over vrouwen

2.5. Critici en bewonderaars, vooroordelen en lof

Hoofdstuk 3: Analyse van reisverslag: Wat Parijs haar te zien en te denken gaf

3.1. Analyse reisverslag

3.1.1. Opvoeding en onderwijs

3.1.2. Religie

3.1.3. Ideeën over vrouwen

3.1.4. Anders

3.1.5. Ontvangst reisverslag

3.2. Samenvatting analyse

Hoofdstuk 4: Conclusie

Bijlage 1: Waarnemingsinstrument

Bijlage 2: Bronnen en literatuur

Hoofdstuk 1: Inleiding en historiografie

1.1. Introductie onderwerp

Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) was in de negentiende eeuw een bekende Nederlandse schrijfster. Tevens was zij pedagoge en feministe. Ze zette zich in voor de verspreiding van de opvoedmethode van de Duitse opvoedkundige Friedrich Fröbel (1782-1852) en verbetering van onderwijs voor meisjes en jonge kinderen. Ze schreef veel over de rol van vrouwen in de maatschappij en kan gezien worden als wegbereider voor de opkomende vrouwenbeweging. Ze hield zich bezig met vele maatschappelijke thema's en schreef over onderwerpen als armoede, het huwelijk, geluk, opvoeding, alcoholisme en nog veel meer. Ze hield zich ook bezig met religie, mengde zich in godsdienstige debatten en droeg daarnaast bij aan de opkomst van het Spiritisme als geestelijke stroming. Er waren uiteindelijk weinig thema's en genres waar ze zich niet aan durfde te wagen. Haar oeuvre bestaat uit een verscheidenheid van poëzie, kinderverhalen, tendensromans, historische romans, sprookjes, volksverhalen, tijdschriften en één reisverslag. Zoals men wel kan stellen: 'Elise van Calcar-Schiotling was een duizendpoot.'²

Opmerkelijk is daarom dat Elise van Calcar-Schiotling na haar dood zo snel vergeten lijkt te zijn. Onder historici is er pas de afgelopen decennia door de opkomst van vrouwengeschiedenis weer aandacht gekomen voor haar werk, met name voor haar rol in de negentiende eeuwse opkomende vrouwenemancipatiebeweging en in pedagogische ontwikkelingen.³ Studies die haar als persoon centraal stellen zijn echter schaars. Om deze reden werkt historica Annette Faber momenteel aan een biografie van Elise van Calcar-Schiotling.

Er is nog divers werk van Elise van Calcar-Schiotling dat afgestoofd en onderzocht kan worden. Een voorbeeld is een reisverslag uit 1859: *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. Ze schreef het na een verblijf van vier weken in Parijs. Het resultaat was een uiteenzetting van 421 pagina's over allerlei onderwerpen die haar bezighielden naar aanleiding van haar verblijf in de stad. Dit reisverslag biedt een unieke mogelijkheid voor onderzoek naar Elise

² Nelleke Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904): De gave van het woord." In *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Redactie: Mineke van Essen en Mieke Lunenberg (Nijkerk: Intro, cop., 1991), 35.

³ Bakker, "E. van Calcar Schiotling", 35.

van Calcar-Schiotling, maar ook naar Nederlands vrouwelijk schrijverschap in de negentiende eeuw en vrouwelijke reisverslagen.

Beide – vrouwelijke reisverslagen en negentiende-eeuws vrouwelijk schrijverschap – zijn relatief nieuwe onderzoeksvelden. Historisch onderzoek naar reisverslagen is vooral de afgelopen decennia op gang gekomen.⁴ Reisverslagen bleken bijvoorbeeld bruikbare bronnen in onderzoek naar de geschiedenis van reizen, expansionisme, kolonialisme en toerisme. Met de opkomst van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis kwam bovendien steeds meer aandacht voor egodocumenten – ofwel autobiografische teksten – die inzicht konden bieden in de belevingswereld van individuele personen. Tot op heden is in Nederland door historici en letterkundigen minder aandacht besteed aan reisverslagen dan bijvoorbeeld in de Angelsaksische wereld, Duitsland en Frankrijk. Voornamelijk in deze landen is inmiddels een aanzienlijke historiografie rondom het genre reisverslagen gevormd. Hierbij is er ook aandacht gekomen voor eventuele genderinvloeden in reisverslagen. Voor dergelijk onderzoek liggen er in Nederland nog vele kansen. Vrouwelijke reisverslagen blijken namelijk unieke bronnen voor onderzoek naar de geschiedenis van reizende vrouwen en hun belevingswereld, maar bijvoorbeeld ook naar vrouwelijk schrijverschap.

Naar vrouwelijk schrijverschap in de negentiende eeuw is de afgelopen decennia ook in toenemende mate onderzoek gedaan. In vrouwenstudies en de literatuurwetenschap is meer aandacht gekomen voor schrijfsters, hun werk en positie in de maatschappij. Het schrijverschap was namelijk lange tijd omstreden voor vrouwen. Vrouwen die schreven stuitten op vooroordelen en verwachtingen ten aanzien van hun werk en persoon. Inmiddels zijn door verschillende historici de ontwikkelingen in de positie van Nederlandse schrijfsters bediscussieerd. Hierbij werd ook gekeken naar de inhoud van hun werk en de ontvangst daarvan in de maatschappij. Het kon per genre verschillen aan welke normen schrijfsters verwacht werden zich te houden. Deze normen hadden invloed op wat zij schreven, maar ook op hoe zij schreven. Veel aandacht is er in deze context door geschied- en letterkundigen besteed aan bepaalde genres, zoals romans. Minder onderzoek is – zeker in Nederland – gericht op vrouwelijke reisverslagen. In de context van onderzoek naar negentiende-eeuws vrouwelijk schrijverschap, vrouwelijke reisverslagen en het leven en werk van Elise van Calcar-Schiotling zal ik het reisverslag *Wat Parijs mij te zien en te denken*

⁴ Tim Youngs, *The Cambridge Introduction to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 7.

gaf uit 1859 analyseren. In dit onderzoek zal zo een kwalitatieve micro-analyse van het reisverslag centraal staan.

1.2. Hoofd- en deelvragen

Vanuit welke motieven schreef en publiceerde Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* (1859) en hoe komt dit tot uiting in het reisverslag? Deze vraag staat centraal in mijn onderzoek. Dit onderzoek sluit aan bij het debat over de positie en mogelijkheden van Nederlandse schrijfsters in de negentiende eeuw, over vrouwelijke reisverslagen en over het werk en de ideeën van Elise van Calcar-Schiotling.

Allereerst zal ik beknopt ingaan op de historiografie rondom het genre reisverslagen. Vervolgens zal ik ingaan op de positie van en beeldvorming over Nederlandse schrijfsters in de negentiende eeuw. Hoe zag de positie van Nederlandse schrijfsters eruit rond 1859? Wat waren de normen waaraan zij onderhevig waren of de vooroordelen waarmee zij te maken hadden? Hun positie kon van grote invloed zijn op wat en hoe zij schreven. Voordat we Schiotlings werk analyseren is het vereist inzicht te krijgen in haar positie in de Nederlandse maatschappij als schrijfster.

Tevens zal ik ingaan op de algehele positie van vrouwen en de discussie die hierover in de negentiende eeuw ontstond, een discussie die uiteindelijk overging in het ontstaan van een georganiseerde vrouwenemancipatiebeweging. Hoe zag de discussie rondom de rol van vrouwen in de Nederlandse maatschappij eruit rond 1859? Hier zal ik ook aandacht besteden aan de ontwikkeling van het debat onder historici betreffende de opkomst van het feminisme. Deze voorkennis is nodig als we Schiotlings positie als schrijfster willen begrijpen, maar ook haar eigen ideeën over vrouwen en haar plaats binnen het ‘feminisme’.

Daarna zal ik ingaan op onderzoek naar historische vrouwelijke reisverslagen. Hoe kon gender in het genre reisverslagen tot uiting komen? Hier hebben verschillende historici, sociaalwetenschappers en letterkundigen – voornamelijk in de context van vrouwenstudies – onderzoek naar gedaan, alhoewel in Nederland weinig.

Vervolgens zal ik mij richten op Elise van Calcar-Schiotling als bekend schrijfster. Wie was zij en wat waren haar ideeën? Welke positie had zij in de maatschappij? Om haar reisverslag en haar motieven te begrijpen is het noodzakelijk vertrouwd te raken met haar denkbeelden.

Daarna kan ik overgaan tot analyse van het reisverslag. Voor deze analyse zal ik gebruik maken van een waarnemingsinstrument.⁵ Ik richt mij op de vragen: Welke motieven had zij voor het schrijven van het reisverslag? Waar schrijft ze wel en niet over, en op welke wijze? In hoeverre en op welke wijze brengt ze haar ideeën en denkbeelden over op de lezer?

1.3. Historiografie

1.3.1 Reisverslagen

Het is lastig een eenduidige definitie van het genre reisverslagen te geven.⁶ Allereerst is de vraag hoe reizen te definiëren is. De Vlaamse historicus Gerrit Verhoeven stelt dat reizen vooral een beweging is, een verplaatsing naar een plek buiten de leefomgeving.⁷ De Britse historicus Carl Thompson geeft als definitie: ‘the negotiation between self and other that is brought about by movement in space’.⁸ Een reisverslag zou dan de tekst zijn waarin dit wordt vastgelegd. Veel diversiteit bestaat echter in hoe dit wordt vastgelegd. Het blijkt daardoor gecompliceerd reisverslagen als apart genre te definiëren.⁹

Vaak wordt een reisverslag gedefinieerd als een in de eerste persoon geschreven niet-fictief verslag van een reis. De Amerikaanse Historicus Paul Fussell (1924-2012) noemde het een autobiografisch narratief van de subjectieve ervaring van een andere plaats of cultuur.¹⁰ In de praktijk blijkt dit echter een lastige afbakening. Reisverslagen zijn dikwijls moeilijk te onderscheiden van andere geschriften als reisgidsen, autobiografieën of fictieve reisliteratuur. Reisverslagen onderscheiden zich in de definitie van Fussell van een roman door te verwijzen naar de werkelijkheid en van een autobiografie doordat een reis centraal staat.¹¹ Deze afbakeningen bestaan echter uit grijs gebied: feit en fictie zijn immers niet altijd te onderscheiden en in een autobiografie kan ook een reis worden beschreven. Het genre reisverslagen kent zo veel diversiteit en een gecompliceerde afbakening, vooral ook als we

⁵ Bijlage 1 Waarnemingsinstrument, 92.

⁶ Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 1.

⁷ Gerrit Verhoeven, *Anders Reizen? Evoluties in Vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse Elites (1600-1750)* (Hilversum: Verloren, 2009), 14.

⁸ Carl Thompson, *Travel Writing* (London and New York: Routledge, 2011), 9.

⁹ Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 1-2.

¹⁰ Thompson, *Travel Writing*, 14.

¹¹ Thompson, *Travel Writing*, 15.

verschillende tijdsperiodes met elkaar vergelijken. In historisch onderzoek naar reisverslagen moet men zo rekening houden met variatie in inhoud en vorm.¹²

Ik zal hier beknopt een overzicht geven van de toegenomen aandacht voor reisverslagen onder historici en literatuurwetenschappers. Duidelijk zal te merken zijn dat er in Nederland, betreffende verschillende onderzoeksthema's – onder meer onderzoek naar kolonialisme, toerisme en vrouwelijke reisverslagen – minder systematisch onderzoek is gedaan naar reisverslagen dan bijvoorbeeld in de Angelsaksische wereld.

Daar nam de aandacht voor het genre onder historici initieel een vlucht in de context van het postkolonialisme.¹³ In studies naar het kolonialisme en Europees expansionisme is er sinds enkele decennia aandacht voor de manier waarop groepen en culturen in verleden elkaar onderling beschouwden.¹⁴ Reisverslagen bleken informatieve bronnen voor inzicht in de ideologische denkbeelden die mensen over en weer hadden. In reisverslagen is immers altijd een representatie van de 'ander' te vinden en daarmee ook van het 'eigene' van de reiziger, met zijn of haar waarden, denkbeelden en cultuur.¹⁵ Een term die in deze context vaak gebruikt wordt is 'othering', een concept vooral bekend gemaakt door de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said (1935-2003) in zijn boek *Orientalism* (1978) over de westerse representatie van het oosten (voornamelijk gerepresenteerd in reisteksten).¹⁶

Met 'othering' wordt de wijze bedoeld waarop leden van een cultuur de verschillen en overeenkomsten aanduiden met leden van een andere cultuur. Met deze term wordt ook vaak de wijze bedoeld waarop de 'ander' niet alleen afgeschilderd wordt als anders, maar ook als inferieur.¹⁷ Het concept 'othering' komt vaak ter sprake in studies naar de kolonialistische denkwereld en bijbehorende processen van identiteitsvorming. Er is echter in alle reisverslagen sprake van 'othering', simpelweg doordat reizigers altijd geconfronteerd worden met andere culturen en samenlevingen.¹⁸ De Nederlandse historicus en letterkundige Siegfried Huigen formuleert kernachtig dat reisliteratuur zich altijd in een

¹² Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 6.

¹³ Thompson, *Travel Writing*, 2-3; Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 9.

¹⁴ Thompson, *Travel Writing*, 134; Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 9.

¹⁵ Thompson, *Travel Writing*, 10.

¹⁶ Edward Said, *Orientalism* (London: Penguin, 2003).

¹⁷ Thompson, *Travel Writing*, 132.

¹⁸ Verhoeven, *Anders Reizen*, 26.

spanningsveld bevindt tussen representatie enerzijds en subjectiviteit en identiteit anderzijds.¹⁹

Voornamelijk in de Angelsaksische wereld hebben onderzoekers Said gevolgd in zijn bestudering van reisteksten, met het doel de koloniale periode en denkwereld beter te begrijpen.²⁰ In Nederland is dit minder het geval, terwijl ook in Nederland reisteksten waarschijnlijk veel invloed hadden op het beeld dat men had van de koloniale gebieden.²¹ Volgens Huigen is het zelfs waarschijnlijk dat reisteksten toentertijd de belangrijkste bronnen van informatie vormden over de buitenwereld.²²

De toenemende belangstelling onder historici voor reisverslagen was ook het gevolg van de bloei van de sociale-en mentaliteitsgeschiedenis en microgeschiedenis rond de jaren tachtig. Hierdoor ontstond er meer aandacht voor de ervaringen en belevingswereld van individuen uit het verleden.²³ In deze tak van de geschiedwetenschap richt men zich op het 'unieke en biografische', waarbij de onderzoeker zich poogt te verplaatsen in (de denkwereld van) personen en groepen.²⁴ Historisch onderzoek naar autobiografische werken – zoals dagboeken, autobiografieën, maar ook reisverslagen – was hiervoor relevant. Historica Marijke Huisman beschrijft hoe werd ontdekt dat deze bronnen konden bijdragen aan een nieuw soort onderzoeksvragen betreffende de 'subjectieve belevingswereld van historische personen'.²⁵ Er was ook aandacht voor de constructie van identiteit in deze geschriften.²⁶ Autobiografische geschriften worden immers deels gevormd door de eigen cultuur en perceptie van de eigen identiteit.

In Nederland werd er vanaf de jaren negentig door historici – op initiatief van historicus Rudolf Dekker – gepoogd een inventarisatie te maken van allerlei zogenoemde 'egodocumenten' uit de periode 1500 tot 1914.²⁷ De term egodocument werd halverwege de twintigste eeuw bedacht door de Nederlandse historicus Jacques Presser (1899-1970),

¹⁹ Siegfried Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit.' *Neerlandistiek* (2007): 2.

²⁰ Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit,' 4; Thompson, *Travel Writing*, 134.

²¹ Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit,' 3.

²² Huigen, 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit,' 3.

²³ Rudolf M. Dekker, 'Van grand tour tot treur- en sukkelreis, Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw,' *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994), 8.

²⁴ Ulla Jansz en Tineke van Loosbroek, "Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf: herschrijven van de geschiedenis," In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6 De eerste feministische golf* (Nijmegen: SUN, 1985), 10.

²⁵ Marijke Huisman, *Publieke Levens: Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen: Walburg Pers bv, 2008), 19.

²⁶ Peter Burke, *What is cultural History?* (Cambridge: Polity, 2008), 90-91.

²⁷ Dekker, 'Van 'grand tour' tot treur- en sukkelreis', 10.

waarmee hij elke soort tekst bedoelde waar de 'ik' als schrijver continu aanwezig is.²⁸ Onder deze egodocumenten werden ook reisverslagen verstaan. Door de inventarisatie van egodocumenten is de toegang tot en het overzicht van historische reisverslagen in Nederland enorm vooruitgegaan sinds de jaren negentig.²⁹

Reisverslagen zijn uiteraard bruikbare bronnen voor historisch onderzoek naar reizen en toerisme. De soorten reizen die mensen maakten, konden met de tijd sterk verschillen, van pelgrimstochten tot Grand Tours en later toeristische reizen.³⁰ Voornamelijk Britse historici hebben reizen als de *Grand Tour* – waarbij jonge welvarende mannen door Europa trokken om kennis en ervaring op te doen – uitgebreid beschreven.³¹ Het ontstaan van het toerisme is ook onderzocht. Wanneer gingen mensen reizen als vrijetijdsbesteding en welke ontwikkelingen lagen hieraan ten grondslag?³² Onder andere de Britse historicus Eric G.E. Zuelow heeft een overzicht van deze ontwikkelingen gegeven in zijn boek *A history of modern tourism* (2015).

Historici hebben ontwikkelingen in het reizen en in reisverslagen ook breder gepoogd te duiden. Er bleek bijvoorbeeld een verschil waar te nemen tussen reizen en reisverslagen geïnspireerd door de Verlichting en de Romantiek. In reisverslagen geïnspireerd door de Verlichting (grotendeels de achttiende eeuw) zou de nadruk liggen op objectieve kennis en wetenschap, in reisverslagen geïnspireerd door de Romantiek (gedurende de eerste helft negentiende eeuw) zou de nadruk liggen op zelfontdekking en emoties.³³ In deze periode is bijvoorbeeld de opvatting te zien dat landschappen bepaalde gevoelens konden opwekken en dat reizen een ervaring vol emoties kon zijn. Er kwamen nieuwe ideeën over schoonheid op, waardoor steden en landschappen anders gewaardeerd werden. In de literatuur, maar ook in de kunst, werd het belang van het gevoel benadrukt.³⁴ Vanaf begin negentiende eeuw werd hier – onder invloed van de Romantiek – dan ook meer op gereflecteerd in reisverslagen.

²⁸ Rudolf M. Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap,' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* vol 29 n. 1 (2002): 19-20.

²⁹ Dekker, 'Van grand tour tot treur- en sukkelreis, 2-3.

³⁰ Dekker, 'Van grand tour tot treur- en sukkelreis, 8-11.

³¹ Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 46.

³² Eric G.E. Zuelow, *A History of Modern Tourism* (London: Palgrave, 2016), 10.

³³ Roger Cardinal, 'Romantic travel', in *Rewriting the self. Histories from the Renaissance to the Present Roy Porter* (ed.). (Londen 1997), 135-154.

³⁴ Zuelow, *A History of Modern Tourism*, 37-43.

Naar de reiscultuur in de negentiende eeuw wordt ook in toenemende mate onderzoek gedaan. Lange tijd werd de negentiende eeuw gezien als een transformatieperiode, waarin het tijdperk van het massatoerisme zou aanbreken en de elitaire *Grand Tour* gericht op educatie en zelfontwikkeling zou verdwijnen. De afgelopen jaren bleek echter uit internationaal onderzoek dat het reizen in de negentiende eeuw nog veel traditionele aspecten kende en de snelle opkomst van het moderne massatoerisme gericht op vrijetijdsbesteding enigszins moet worden genuanceerd.³⁵ Zo werden er in de negentiende eeuw ook Bildungs-reizen gemaakt – haast te zien als opvolger van de *Grand Tour* – waarin het streven naar ‘educatie en zelfverheffing’ nog zeer centraal stond en geen plezierige vrijetijdsbesteding was.³⁶

De afgelopen decennia is er ook meer aandacht gekomen voor vrouwelijke reizen en reisverslagen. Het genre is lange tijd voornamelijk met mannen geassocieerd. Allereerst omdat reizen – geassocieerd met avontuur, ontdekkingen en gevaren – voornamelijk als mannelijke bezigheid werd gezien. Ontdekkingsreizen of de *Grand Tour* werden gezien als ondernemingen van dappere of intelligente jongemannen.³⁷ Hun bezigheden stonden in sterk contrast met de veronderstelde rol en natuur van de vrouw. Historicus Carl Thompson beschrijft echter dat vrouwen in het verleden wellicht meer reisden dan gedacht. Zij reisden bijvoorbeeld mee met hun echtgenoot, familie, of zij gingen mee op pelgrimstochten.³⁸ Er waren voor westerse vrouwen echter altijd beperkte mogelijkheden om een reis te kunnen ondernemen. Dat zij daardoor in de minderheid waren, zou kunnen verklaren waarom vrouwelijke reisverslagen van voor de achttiende eeuw zo zeldzaam zijn. Een reis zoals Elise van Calcar-Schiotling ondernam naar Parijs was vóór die tijd ondenkbaar. Met de opkomst van het toerisme en de groeiende welvaart eind achttiende eeuw namen pas geleidelijk de mogelijkheden toe voor vrouwen om alleen te reizen, in toenemende mate ook als vrijetijdsbesteding.³⁹

Een tweede verklaring is dat vrouwen minder over hun reizen schreven. Dit had te maken met de lagere geletterdheid onder vrouwen, maar ook met heersende ideeën over

³⁵ Jan Hein Furnée en Leonieke Vermeer, “Op reis in de negentiende eeuw: inleiding,” *De Negentiende Eeuw* 37,4, (2013):257-263.

³⁶ Furnée en Vermeer, “Op reis in de negentiende eeuw,” 259.

³⁷ Dekker, ‘Van grand tour tot treur- en sukkelreis, 7-8.

³⁸ Thompson, *Travel Writing*, 169.

³⁹ Thompson, *Travel Writing*, 169.

genderrollen. Een vrouwelijk reisverslag was om verschillende redenen omstreden. Allereerst verlaat de vrouw als reizigster de huiselijke privésfeer. Ze plaatst in een reisverslag de eigen persoon als reizigster in de openbaarheid. Ten tweede plaatst zij zich met publicatie van een reisverslag ook nog in de publieke sfeer als schrijfster.⁴⁰ Vóór de achttiende eeuw was auteurschap voor vrouwen zo reputatievernietigend, dat schrijfsters een uitzondering waren. Voor een vrouw was het onwenselijk te schrijven en publiceren, laat staan over zoiets ‘mannelijks’ als reizen. Zelfs na de achttiende eeuw waren vrouwelijke reisverslagen vaak enkel voor de privésfeer bedoeld en niet beschikbaar voor een groter publiek. Pas in de negentiende eeuw nam het aantal gepubliceerde vrouwelijke reisverslagen geleidelijk toe.⁴¹ Eén daarvan is het reisverslag van Elise van Calcar-Schiotling.⁴²

In het kader van vrouwenstudies zijn reisverslagen ontdekt als bronnen voor onderzoek naar de positie van vrouwen en hun belevingswereld. Vrouwenstudies hebben vanaf de jaren zeventig een grote bloei doorgemaakt. Er kwam aandacht voor uiteenlopende thema’s die relevant zijn voor dit onderzoek, van de positie van de vrouw door de geschiedenis heen tot vrouwelijk schrijverschap en reizende vrouwen. In de jaren tachtig gingen onderzoekers bijvoorbeeld kijken naar genderproblematiek in de literatuurgeschiedenis. De Angelsaksische wereld loopt voorop in deze tak van de vrouwengeschiedenis.⁴³ In Nederland zijn er nog talrijke mogelijkheden voor onderzoek naar literaire werken van vrouwelijke auteurs. Zo hebben literatuurwetenschappers en historici ook het werk van Elise van Calcar-Schiotling – waaronder haar reisverslag – lange tijd links laten liggen. Reisverslagen hadden hierbij nog de belemmering dat zij als literair genre lange tijd minder serieus genomen werden.⁴⁴ Nog in 2007 deed de Nederlandse historicus en letterkundige Siegfried Huigen een beroep op letterkundigen meer aandacht te besteden aan de ‘verwaarloosde’ Nederlandse reisliteratuur.⁴⁵

⁴⁰ Thompson, *Travel Writing*, 180.

⁴¹ Thompson, *Travel Writing*, 171.

⁴² Inventarisatie gedrukte egodocumenten en reisverslagen 1813-1914, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, zoektermen: reisverslagen Parijs negentiende eeuw.

<http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten/personen?start=25> (geraadpleegd 2 januari 2019).

⁴³ Kristine Steenbergh, “Gelieve hieraan te denken, heren! Marianne Vogel en Frits van Oostrom over gender in de Nederlandse literatuurgeschiedenis.” In: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25 Spiegelbeeld: Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis* (Amsterdam: Aksant, 2005), 52-53.

⁴⁴ Frieda van Essen, *Elise’s Parijs 1858: Reisimpressies* (Arnhem: Drukkerij Coers & Roest), 138.

⁴⁵ Huigen, ‘Reisliteratuur tussen representatie en identiteit’, 1-6.

Al met al wordt in de beschrijving van al deze onderzoeksgebieden duidelijk vanuit hoeveel verschillende invalshoeken reisverslagen als die van Elise van Calcar-Schiotling onderzocht kunnen worden en hoeveel kansen hier nog liggen voor Nederlandse historici.

De Nederlandse letterkundige Frieda van Essen was in 2018 de eerste die zich diepgaand in Schiotlings reisverslag verdiept heeft. Om het verslag toegankelijk te maken voor het publiek en meer waardering te genereren voor Nederlandse reizende vrouwen uit het verleden heeft zij een boek uitgebracht, *Elise's Parijs*. Ze focust hierin vooral op Schiotlings ervaringen in Parijs, het reizen (als vrouw) en bijzondere passages.⁴⁶ Ze keek bijvoorbeeld wat in het reisverslag nog herkenbaar zou zijn voor huidige reizigers naar Parijs.

Mijn analyse zal een andere invalshoek hebben. Ik richt mij op de uiting van Schiotlings ideeën en denkbeelden in het reisverslag en haar motieven om deze te schrijven. Voordat ik haar reisverslag in deze context zal analyseren, zal ik mij eerst verdiepen in vrouwelijk schrijverschap in de negentiende eeuw. De discussie rondom vrouwelijk schrijverschap hing uiteraard sterk samen met de positie die vrouwen in verschillende tijdsperiodes innamen in de maatschappij. Ik zal daarom ook de context schetsen van de algehele positie van en beeldvorming over vrouwen in de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving. Daarbij zal ik ingaan op de opkomende discussie over deze positie, een discussie die uiteindelijk overging in het ontstaan van de vrouwenemancipatiebeweging. Voorkennis over deze thema's is nodig als we Schiotlings positie als schrijfster, maar ook haar eigen ideeën over vrouwen willen begrijpen. Ik focus hierbij voornamelijk op de periode rond 1859, aangezien dit de periode was waarin Elise van Calcar-Schiotling haar reisverslag schreef en dit werd gepubliceerd. Aan het eind van dit hoofdstuk zal ik nog ingaan op historische vrouwelijke reisverslagen en de wijze waarop gender in dit genre tot uiting kon komen.

1.3.2. Vrouwelijk schrijverschap in de negentiende eeuw

De discussie rondom vrouwelijk schrijverschap in Nederland kent een lange geschiedenis. Deze is te volgen op de hobbelige weg die vrouwenemancipatie heeft afgelegd. Er wordt wel gesteld dat vrouwelijk schrijverschap in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk werd geaccepteerd, waar dit in voorgaande eeuwen in hoge uitzondering werd gedoogd.⁴⁷ Lastig

⁴⁶ Essen, *Elise's Parijs*.

⁴⁷ Riet Schenkeveld van der Dussen e.a., red., *Met en zonder lauwerkrans: Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam: Amsterdam University Press,

is echter de precieze ontwikkeling in acceptatie te duiden. In de decennia rondom 1859 blijkt de positie van vrouwen en schrijfsters polyinterpretabel: De rol van vrouwen in de maatschappij transformeert, de 'eerste feministische golf' treedt in, tegelijkertijd komen bepaalde bezwaren tegenover vrouwelijk schrijverschap (nog) duidelijk tot uiting.

Veel heersende ideeën over vrouwen stamden uit de achttiende eeuw. Zo wordt in de ontstaansgeschiedenis van het feminisme vaak het belang van de Verlichting genoemd, met nieuwe ideeën over gelijkheid en vrijheid. Hier zou de fundering ontstaan zijn voor het idee van gelijkheid tussen man en vrouw. Eind achttiende eeuw kwamen echter ook theorieën op over de vermeende verschillen tussen man en vrouw. Het één-sekse-systeem dat zo lang overheerste, waarbij de vrouw werd geduid als een 'gemankeerde' man, maakte plaats voor een twee-seksen-systeem, waarbij de twee seksen als wezenlijk verschillend van elkaar werden gezien.⁴⁸

Filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) had eind achttiende eeuw veel invloed met zijn uitwerking van het idee van een natuurlijk onderscheid tussen man en vrouw. Het idee van een aangeboren verschil in karakter zou in de negentiende eeuw in Nederland overheersen en haast niet ter discussie komen te staan.⁴⁹ Kort samengevat werd mannelijkheid hierbij geassocieerd met rationaliteit en activiteit, vrouwelijkheid met emotionaliteit en passiviteit.⁵⁰ Door de overheersende gedachte dat vrouwen fundamenteel anders waren dan mannen, is het niet verrassend dat zij ook geacht werden anders (of niet) te schrijven.

Er waren namelijk veel bezwaren tegen schrijvende vrouwen, met de tijd wisselend in aard en intensiteit. Tot ver in de achttiende eeuw waren vrouwelijke broodschrijvers daarom een grote uitzondering geweest. Pas toen in de loop van de achttiende eeuw sommige vrouwen uit de gegoede burgerij aan de slag gingen als gouvernante en kostschoolhouderes, gingen er ook enkele vrouwen schrijven om bij te verdienen.⁵¹ De associatie met broodschrijverij was echter reputatievernietigend en werd vermeden.⁵² Vaak werd onder

1997),” 64; Toos Streng, *Geschapen om te scheppen: opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam: University Press, 1997), 84.

⁴⁸ Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht: De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 16.

⁴⁹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 14.

⁵⁰ Swinnen, *Het slot ontvlucht*, 16; Streng, *Geschapen om te scheppen*, 10.

⁵¹ Dussen e.a., “Introduction: Women’s Writing from the Low Countries 1200-1875,” 46-47.

⁵² Huisman, *Publieke Levens*, 287.

een pseudoniem geschreven. Vrouwen werden ook geacht enkel over bepaalde onderwerpen en in bepaalde genres te schrijven. Zij schreven bijvoorbeeld gedichtenbundels of religieuze werken, over het huishouden of de liefde.⁵³ Eind achttiende eeuw namen de mogelijkheden enigszins toe door de opkomst van de huiselijke roman, een genre dat geschikt voor vrouwen werd geacht.⁵⁴ Pas in de negentiende eeuw gingen vrouwen echter ook meer literair schrijven. Vaak stopten zij echter terstond wanneer zij trouwden.⁵⁵ Het schrijven mocht immers niet in weg gaan staan van hun taken binnen het huishouden. Een uitgebreid overzicht van Nederlandse vrouwen die zich tussen 1550 en 1850 aan het schrijverschap waagden, is gegeven in het werk *Met en zonder lauwerkrans* (1997). Hierin komt Elise van Calcar-Schiotling ook ter sprake, maar wordt niet uitgebreid behandeld.⁵⁶

De Amerikaanse historica Dena Goodman heeft naar de mogelijkheden gekeken voor vrouwen om voor publicatie te schrijven in vroegmodern Frankrijk. Zij stelt: 'Women's writing was not the work of writers but the embodiments of wives, mothers, lovers.'⁵⁷ Vrouwen werden geacht hoofdzakelijk deze rollen in te nemen, juist ook wanneer zij schreven. Ik denk dat het veilig is te stellen dat dit ook voor de weinige Nederlandse vrouwen gold die in de achttiende eeuw hun werk gepubliceerd zagen worden. Een échte schrijver, dat kon alleen een man zijn.

Tot het midden van de negentiende eeuw waren de bezwaren tegen schrijvende vrouwen veelal gelijk aan die tegen geleerde vrouwen.⁵⁸ Beiden gingen tegen hun vrouwelijke natuur in. Vrouwen behoorden zich bezig te houden met alles wat zich afspeelde in de privésfeer: het gezin, de opvoeding en het huishouden. Een vrouw was in de eerste plaats bestemd huisvrouw te zijn. Haar kwaliteiten zouden in deze rol het beste tot hun recht komen. Schrijfsters (en geleerde vrouwen) waagden zich echter buiten deze sfeer en

⁵³ Lia van Gemert, 'Onderwederstanyken drang: het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland.' In *De Achttiende Eeuw* 27 (1995), 256-279.

⁵⁴ Riet Schenkeveld van der Dussen e.a., "Introduction: Women's Writing from the Low Countries 1200-1875," In *Women's writing from the Low countries 1200-1875: a bilingual anthology*, ed. Lia van Gemert e.a. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 55-56.

⁵⁵ Dussen e.a., "Introduction: Women's Writing from the Low Countries 1200-1875," 53.

⁵⁶ Riet Schenkeveld van der Dussen e.a., red., *Met en zonder lauwerkrans: Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), personenregister.

⁵⁷ Dena Goodman, "Suzanne Necker's Mélanges: Gender, Writing and Publicity," In *Going Public: Women and publishing in early modern France*, ed. Elizabeth C. Goldsmith and Dena Goodman (New York: Cornell University Press, 1995), 223.

⁵⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 72.

door zich bezig te houden met mannelijke activiteiten als schrijven of wetenschapsbeoefening, miskenden zij hun bestemming. Men vreesde dat zij hun vrouwelijke verplichtingen zouden verwaarlozen. Vrouwelijk schrijverschap was volgens velen niet te combineren met het huwelijk, moederschap en de huishoudelijke taken.⁵⁹

Daarnaast overheerste de mening dat vrouwen het vermogen misten om te studeren en te schrijven. Hun prestaties op literair en wetenschappelijk gebied werden gezien als uitzonderingen en ook intelligente vrouwen werden geacht hun talenten niet publiekelijk te tonen.⁶⁰ Kennis zou ten koste kunnen gaan van het vrouwelijk gemoed. In de negentiende eeuw verschenen in deze context de negatieve termen 'blauwkous' en 'savante', stereotypen voor onaantrekkelijke en onvrouwelijke 'geleerde' oude vrijsters.⁶¹

Door de vele vooroordelen rondom vrouwelijk schrijverschap waagden tot ver in negentiende eeuw relatief weinig vrouwen zich eraan. Wanneer negentiende-eeuwse vrouwen wel schreven, werden zij geacht dit op andere wijze en over andere onderwerpen te doen dan mannen. Zo werd hoofdzakelijk van hen verlangd dat zij in hun werk hun vrouwelijke natuur niet verloochenden en hun vrouwelijke gevoelsleven benadrukten.⁶² Het 'gevoels-en gezinsleven, subjectiviteit, sentimentaliteit, zedelijkheid, intuïtie, vrouwenlogica' waren volgens Nederlandse historica Toos Streng termen die geassocieerd werden met vrouwelijk schrijven.⁶³

Vrouwen werden geacht te schrijven vanuit hun directe waarnemingen en gevoelens. Zij zouden immers hun inzichten krijgen door intuïtie, niet door rationeel denken. Zij misten het verstand om tot analyses en verklaringen te komen. Het gevolg was dat zij niet behoorden te schrijven over zaken die buiten hun bereik lagen, zoals over politiek, economie, wetenschap, oorlog of geschiedenis. Genres waarin de nadruk lag op feiten of wereldse zaken – bijvoorbeeld in de historische- en politieke roman – werden als onvrouwelijk en ongepast geacht.⁶⁴ De huiselijke roman en kinderpoëzie zijn voorbeelden van genres die wel geschikt werden gevonden.⁶⁵ Hier zou het vrouwelijk karakter in thuis zijn. Schrijfsters werden ook strenge zedelijke normen opgelegd. Het werk werd geacht

⁵⁹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 59.

⁶⁰ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 6-7.

⁶¹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 72.

⁶² Streng, *Geschapen om te scheppen*, 27-29.

⁶³ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 82-83.

⁶⁴ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 30-31.

⁶⁵ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 25; Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 75.

deugdzaam en godsdienstig te zijn.⁶⁶ Vrouwen behoorden ook voornamelijk over vrouwelijke personages te schrijven en zich niet in te leven in de mannelijke belevingswereld. De meeste schrijfsters – zeker gedurende de eerste helft negentiende eeuw – schreven ook hoofdzakelijk voor een vrouwelijk publiek.⁶⁷

Tot ver in de negentiende eeuw werden vrouwen niet serieus genomen in de literaire wereld.⁶⁸ De Nederlandse literaire critici waren overwegend mannen.⁶⁹ Zij waren van mening dat vrouwen van nature minder literair konden schrijven, met hun beschrijvende subjectieve schrijfstijl.⁷⁰ Dubbelzinnig is echter dat doordat vrouwen in hun schrijfcapaciteiten als minderwaardig werden gezien, zij door literaire critici ook geprezen konden worden. Doordat vrouwen van nature minder goed konden schrijven, hoefde men hun werk immers minder serieus te nemen. Nederlandse letterkundige Marita Mathijzen beschrijft hoe sommige critici schrijvende vrouwen hevig bekritiseerden, maar dat sommige zich ook welwillend tegenover hen opstelden.⁷¹ Belangrijk was dan wel dat schrijfsters trouw bleven aan hun vrouwelijke geest, alleen dan kon hun werk op lof rekenen. Schrijfsters konden dan geprezen worden om hun vermeende vrouwelijke inzicht in het gevoelsleven en hun oog voor detail in hun waarnemingen.⁷² In recensies wordt de schrijfster ook dikwijls geprezen om haar bevalligheid of beschaafdheid, iets wat volgens Mathijzen bij mannen niet gebeurde.⁷³ Juist ook in prijzende recensies van werk van schrijfsters uit de negentiende eeuw zijn dus sterke vooroordelen te vinden.

Zoals Streng beschrijft hadden schrijfsters in de negentiende eeuw te maken met een dubbele moraal. Zij werden geacht vrouwelijk – over vrouwelijke thema's en met een vermeende vrouwelijke schrijfstijl – te schrijven. Tegelijkertijd werden deze thema's en schrijfstijl als minderwaardig geacht. Schreven zij echter als een man – rationeel, objectief of over wereldse thema's – dan werden zij bekritiseerd om een gebrek aan vrouwelijkheid.⁷⁴

⁶⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 31-32.

⁶⁷ Lotte Jensen. *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2001), 13; Streng, *Geschapen om te scheppen*, 25.

⁶⁸ Dussen e.a., "Introduction: Women's Writing from the Low Countries 1200-1875," 65-66; Marita Mathijzen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen: Vantilt, 2004), 230.

⁶⁹ Dussen e.a., "Introduction: Women's Writing from the Low Countries 1200-1875," 49.

⁷⁰ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 62.

⁷¹ Mathijzen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 229.

⁷² Streng, *Geschapen om te scheppen*, 29.

⁷³ Mathijzen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 229.

⁷⁴ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 82-83.

Elke keer dat een vrouw werd geprezen om haar vrouwelijke inzichten, bevestigde dit zo tegelijkertijd haar literaire minderwaardigheid.

Vrouwelijk schrijverschap rond 1859

Rond de helft van de negentiende eeuw zien we een ontwikkeling in het denken over vrouwelijk schrijverschap. Rond 1830 zijn er relatief weinig schrijvende vrouwen.⁷⁵ In de jaren veertig en vijftig neemt dit aantal echter toe. Steeds meer Nederlandse vrouwen vinden een inkomen als schrijfster.⁷⁶

Dit betekende natuurlijk niet dat de spanning tussen literatuur en de vrouwelijke sekse was verdwenen. Nederlandse historica Toos Streng onderzocht voor de periode 1815-1860 de opvattingen over vrouwelijk schrijverschap in Nederland op basis van culturele tijdschriften. Hoewel in geen enkele periode sprake is van een eenduidig beeld van schrijfsters, was dit volgens haar zeker dubbelzinnig in de periode 1848-1860.⁷⁷

In de jaren veertig was er volgens haar sprake van een korte opleving van de waardering voor schrijfsters.⁷⁸ In de jaren vijftig werd er echter in toenemende mate bezwaar gemaakt tegen het groeiend aantal vrouwen dat literaire werken schreef.⁷⁹ In deze tijd – zullen we hierna zien – was er een discussie over de scholing van vrouwen, een discussie waarin alle eerdergenoemde vooroordelen naar voren kwamen betreffende de ongepastheid van geleerde vrouwen. De ‘savantes’ en ‘blauwkousen’ waren in deze jaren sterk het mikpunt van spot. Streng beschrijft hoe er in 1854 brochures verschenen met de tekst *De blaauwkous of hoe geleerder hoe verkeerder*.⁸⁰ In deze jaren wordt nog eens door velen benadrukt met welke zaken schrijfsters zich niet moeten bemoeien.

Tegelijkertijd is te zien dat schrijfsters meer gewaardeerd werden wanneer zij ‘vrouwelijk’ schreven en in hun werk vermeende vrouwelijke kwaliteiten tot uiting kwamen.⁸¹ Zo was er lof voor hun psychologische inzichten en oog voor detail. Halverwege de negentiende eeuw werden romangenres als de psychologische roman en de Bildungsroman geliefder, waarin deze ‘vrouwelijke’ kwaliteiten tot uiting konden komen.

⁷⁵ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 23.

⁷⁶ Huisman, *Publieke Levens*, 230; Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*, 230.

⁷⁷ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 3.

⁷⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 37.

⁷⁹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 55.

⁸⁰ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 49-51.

⁸¹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 56-62

Historica Marijke Huisman beschrijft hoe in 1850 romans slechts 4 procent uitmaakten van het aandeel op de boekenmarkt, terwijl dit aandeel in 1870 was gestegen tot 13,9 procent.⁸² Huisman beschrijft hoe zo ondanks alle wettelijke en ideologische bezwaren de expanderende boekenmarkt (voor bepaalde genres) vrouwen publicatiemogelijkheden bood.⁸³

Men kan stellen dat hoewel schrijfsters halverwege de negentiende eeuw nog te maken hadden met veel vooroordelen, zij – zolang zij niet bepaalde normen overschreden – meer geaccepteerd werden.⁸⁴ Werk van schrijfsters werd meer erkend, al hadden literaire critici er vaak nog veel op aan te merken en lag de schrijfster zelf onder een vergrootglas.⁸⁵ In deze tijd is ook te zien dat er steeds meer onderscheid wordt gemaakt tussen schrijvende en geleerde vrouwen. Geleerde vrouwen behielden een controversiëlere positie. Waar studie en wetenschap onbereikbaar bleef voor een vrouw, werd het vrouwelijk schrijverschap meer acceptabel geacht, mits bepaalde normen niet werden overschreden.⁸⁶

Dat er halverwege de negentiende eeuw veel veranderde in het aantal schrijfsters en hun positie in Nederland blijkt ook uit een sprekend citaat van Elise van Calcar-Schiotling zelf. In de *Tijdspiegel* schreef zij in 1877 in een recensie over een werk van de Nederlandse schrijfster en feministe Catharine F. van Rees (1831-1915):

Voor een vijf en twintig jaren was eene schrijvende vrouw in ons landje nog een merkwaardigheid [...]. Men haalde de schouders op en vroeg: Hoe krijgt zij het in haar hoofd! Waar haalt ze den moed vandaan? Het klein getal van de drie, vier eerste heldinnen van de pen werd echter snel gevolgd door een steeds breeder wordende schaar [...] die een vermaarden naam voerden.⁸⁷

⁸² Huisman, *Publieke Levens*, 42.

⁸³ Huisman, *Publieke Levens*, 230.

⁸⁴ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 64-65.

⁸⁵ 'Schrijfster zijn in de 19e eeuw,' Literatuurmuseum, Geraadpleegd 2 april, 2019, <https://literatuurmuseum.nl/verhalen/schrijfster-zijn-in-de-19e-eeuw/waardering>.

⁸⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 72.

⁸⁷ Elise van Calcar-Scholing, 'Geen alledaagsch verschijnsel,' *De Tijdspiegel* (jaargang 34, 1877): 41.

1.3.3. Opkomst van het ‘feminisme’

In de negentiende eeuw gingen vrouwen zich geleidelijk aan inzetten voor verbetering van hun maatschappelijke positie.⁸⁸ In Nederland wordt de eerste feministische golf vaak grofweg geperiodiseerd van 1860 tot 1920. Historici zijn het er inmiddels goeddeels over eens dat deze in Nederland begon in de jaren zestig toen twee vrouwen – waaronder Elise van Calcar-Schiotling – lezingen gingen houden over het belang van meisjesonderwijs en als eerste vrouwen publiekelijk spraken over de vrouwenkwestie.⁸⁹

De Angelsaksische wereld liep lange tijd voorop in onderzoek naar de opkomst van vrouwenemancipatiebewegingen en heeft sterk het gebruik van bepaalde theorieën en concepten beïnvloed in onderzoek naar de opkomst van het ‘feminisme’.⁹⁰ Het is echter gebleken dat de vrouwenemancipatiebewegingen zich in Europese landen heel divers hebben ontwikkeld, afhankelijk van onderliggende maatschappelijke en politieke omstandigheden.⁹¹

Dit betekent niet dat het geen nut heeft op Europees niveau onderzoek te doen naar vrouwenemancipatiebewegingen. Er was immers sprake van een wederzijdse uitwisseling van ideeën tussen landen en personen.⁹² Uitwisseling van literatuur en romans speelde bijvoorbeeld een rol. De Duitse Historici Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker beschrijven hoe halverwege de negentiende eeuw ‘literary feminism’ een bijdrage leverde aan de ontwikkeling van verschillende Europese vrouwenemancipatiebewegingen. Voornamelijk tussen 1830 en 1860 verscheen verspreid door Europa literatuur waarin de rol en positie van vrouwen een belangrijk thema was.⁹³ Vooral in Nederland zou deze literatuur

⁸⁸ Maria Grever, *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum: Verloren, 1994), 28.

⁸⁹ Mineke Bosch, “History and Historiography of First-Wave Feminism in the Netherland, 1860-1922.” in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, ed. Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker (Stanford: Stanford University Press, 2004), 55.

⁹⁰ Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, “Concepts and Issues,” in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker (Stanford: Stanford University Press, 2004), 5.

⁹¹ Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, “Woman’s Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth-Century: Conclusions,” in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker (Stanford: Stanford University Press, 2004), 327.

⁹² Karen Offen, “Challenging Male Hegemony: Feminist Criticism and the Context for Women’s Movements in the Age of European Revolutions and Counterrevolutions, 1789-1860,” in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, (Stanford: Stanford University Press, 2004), 16-17.

⁹³ Paletschek, “Woman’s Emancipation Movements,” 310.

een belangrijke rol hebben gespeeld in het verspreiden van ideeën over vrouwen.⁹⁴ Dit betekent dus dat negentiende-eeuwse schrijfsters invloed konden uitoefenen op (het denken over) de emancipatie van vrouwen.

Er is discussie mogelijk over de oorsprong, ontwikkeling en opvattingen van verschillende Europese vrouwenemancipatiebewegingen, zo ook in Nederland. Historici benoemen factoren als de bloei van het liberale gedachtegoed en verlichtingsidealen onder de opkomende burgerij⁹⁵, tot de invloed van protestantse en socialistische bewegingen en door het christendom geïnspireerd liefdadigheidswerk⁹⁶. De Britse socioloog Olive Banks (1923-2006) maakte onderscheid tussen drie intellectuele tradities binnen het ‘feminisme’ in Europa. Allereerst een traditie gebaseerd op het evangelisch-christendom, ten tweede een traditie geïnspireerd door het rationele gelijkheidsdenken uit de Verlichting en ten derde een communautair denken uit het socialisme.⁹⁷

Paletschek en Pietrow-Ennker hebben globaal vier fases onderscheiden in de ontwikkeling van Europese vrouwenemancipatiebewegingen in de negentiende eeuw.⁹⁸ De eerste fase wordt gekenmerkt door enkele individuele voorlopers die het debat over de rol van vrouwen aanwakkeren. Vervolgens ontstaan de eerste netwerken, bijvoorbeeld in publicaties, groepen en salons. Daarna worden de eerste verenigingen opgericht, welke geconsolideerd worden en uiteindelijk politieke invloed uitoefenen.

Het is in de discussie over de oorsprong van de vrouwenemancipatiebewegingen enigszins misleidend om te spreken over de opkomst van het ‘feminisme’. Deze term werd pas laat – of zelfs helemaal niet – gebruikt in verschillende Europese landen en het had vaak een negatieve connotatie.⁹⁹ De term werd pas rond 1890 in Nederland regelmatig gebruikt.¹⁰⁰ Weinigen die zich in de negentiende eeuw uitspraken in de vrouwenkwestie zouden zichzelf als feministe hebben bestempeld. Daarbij moeten we met deze term ook oppassen niet ons huidige begrip van feminisme te hanteren in onderzoek naar negentiende-eeuws feminisme.¹⁰¹

⁹⁴ Paletschek, “Woman’s Emancipation Movements,” 328.

⁹⁵ Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam: Van Genneep, 1990), 14.

⁹⁶ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 16.

⁹⁷ Jansz en Loosbroek, “Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf,” 26.

⁹⁸ Paletschek, “Woman’s Emancipation Movements,” 307-308.

⁹⁹ Paletschek, “Concepts and Issues,” 5-7.

¹⁰⁰ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 31; Grever, *Strijd tegen de stilte*, 31

¹⁰¹ Paletschek, “Concepts and Issues,” 7.

In het ‘feminisme’ van de eerste feministische golf liepen de denkwijzen uiteen. We zouden deze globaal in tweeën kunnen splitsen. Bij de een werd het verschil tussen man en vrouw benadrukt. Deze wordt (nu) dikwijls als conservatief beschouwd. Bij de ander werd de gelijkheid tussen man en vrouw benadrukt. Deze wordt wel als liberaal beschouwd.¹⁰² Enigszins vergelijkbaar maakte de Amerikaanse historica Karen Offen een onderscheid tussen argumenten van de negentiende-eeuwse vrouwenemancipatiebewegingen in ‘relationeel’ en ‘individualistisch’.¹⁰³ ‘Relationeel feminisme’ wil zeggen dat rechten werden geëist voor vrouwen op grond van hun betekenis voor anderen, bijvoorbeeld in de familie of samenleving. Het bestaan van een verschil tussen man en vrouw werd hierbij niet ontkend, maar juist benadrukt. ‘Individualistisch feminisme’ wil zeggen dat rechten voor vrouwen werden geëist op grond van hun waarde als individu, gebaseerd op mensenrechten en natuurwetten.¹⁰⁴

Vanuit beide – verschil- en gelijkheidsdenken – kwam men tot argumenten voor meer gelijke rechten voor vrouwen. We zullen hierna zien dat beide niet altijd te onderscheiden waren en vaak door elkaar gebruikt werden.¹⁰⁵ Voor het contextualiseren van Schiotlings denkbeelden is het echter nuttig deze indeling in het achterhoofd te houden. Ik zal hierop terugkomen, nadat ik voor de periode 1840-1870 de opkomst van de discussie over de positie en rol van vrouwen in Nederland heb geschetst.

Vrouwenemancipatie rond 1859 in Nederland

Lange tijd grepen historici voor een overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse eerste feministische golf terug op het boek *Van Moeder op dochter* uit 1948.¹⁰⁶ Met de opkomst van vrouwen- en gendergeschiedenis rond de jaren zeventig ontstond er echter een discussie omtrent de eerste feministische golf en dit standaardwerk. Hoe zag de Nederlandse vrouwenemancipatiebeweging er precies uit en welke ideeën, partijen en personen speelden welke rol? Er verschenen vooral deelstudies over deze vraagstukken. Duidelijk is gebleken dat de Nederlandse vrouwenemancipatiebeweging niet eenduidig was

¹⁰² Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 17.

¹⁰³ Paletschek, “Woman’s Emancipation Movements,” 305.

¹⁰⁴ Paletschek, “Woman’s Emancipation Movements,” 305.

¹⁰⁵ Ulla Jansz, “Vrouwengeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland.” In *De Negentiende Eeuw: Geschiedenis van de vrouw*, redactie: Georges Duby en Michelle Perrot (Amsterdam: Agon, 1993), 479.

¹⁰⁶ Jansz en Loosbroek, “Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf,” 12.

en gekend werd door diversiteit in ideeën en ideologieën. Zo varieerden de ideologieën van de vrouwen uit de Nederlandse vrouwenemancipatiebeweging van partijloos, liberaal en sociaaldemocratisch georiënteerd tot christelijk georiënteerd.¹⁰⁷

Men kan stellen dat er pas aan het eind van de negentiende eeuw in Nederland sprake was van een georganiseerde beweging gericht op vrouwenemancipatie.¹⁰⁸ De *Vrije Vrouwen Vereeniging*, opgericht in 1889, wordt bijvoorbeeld beschouwd als de eerste Nederlandse feministische vereniging die streed voor volledig gelijke rechten.¹⁰⁹ Lange tijd lag in onderzoek naar de eerste feministische golf de nadruk dan ook op deze periode. Dit kwam ook doordat rond 1970 – tijd van de bloei van vrouwenstudies – vooral werd gekeken naar de strijd die op politiek en wettelijk niveau was gestreden voor gelijkheid door de vrouwenemancipatiebewegingen.¹¹⁰ Dit leidde echter tot een beperkte analyse van hoe deze bewegingen waren ontstaan. Sinds de jaren 1980 wordt daarom verder gekeken dan alleen de politieke strijd en ook naar bredere activiteiten van vrouwen die eerder plaatsvonden.¹¹¹ In Nederland zijn door de focus op de jaren na 1860 ook voorgaande ontwikkelingen onderbelicht gebleven op het terrein van de vrouwenemancipatie.¹¹²

Ruwweg is er een chronologische volgorde aan te geven in hoe de discussie omtrent de vrouwenkwestie zich in Nederland ontvouwde en welke thema's daarbij centraal stonden. Dit begon met de toegang tot filantropisch werk, richtte zich vervolgens op scholing en arbeid, daarna op wetgeving betreffende het huwelijk en zeden en ten slotte het vrouwenkiesrecht.¹¹³

Sommige historici plaatsen deze discussies later dan andere. Historica Ulla Jansz stelde dat pas na 1860 een publieke discussie op gang kwam over het vrouwenvraagstuk.¹¹⁴ Hoofdzakelijk in 1860-1889 kwamen volgens haar de genoemde thema's aan bod.¹¹⁵ Historica Toos Streng stelt dat de eerste feministische golf in Nederland eerder begon dan vaak wordt aangenomen.¹¹⁶ Zij beschrijft de discussies die al in de jaren veertig en vijftig

¹⁰⁷ Marianne Braun, *De prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.), 302.

¹⁰⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 3.

¹⁰⁹ Bosch, "History and Historiography," 57.

¹¹⁰ Paletschek, "Concepts and Issues," 6.

¹¹¹ Paletschek, "Concepts and Issues," 6; Offen, "Challenging Male Hegemony," 29-30.

¹¹² Grever, *Strijd tegen de stilte*, 32.

¹¹³ Grever, *Strijd tegen de stilte*, 28.

¹¹⁴ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 36.

¹¹⁵ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 68.

¹¹⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 55.

speelden. Volgens Streng werd in de jaren veertig het belang van het individu en het recht op individuele ontplooiing in liberale en socialistische kringen steeds meer verdedigd. De emancipatie van als minderwaardig behandelde groepen als slaven, arbeiders en vrouwen werd bediscussieerd.¹¹⁷

De roerige jaren veertig hadden volgens Streng echter de reactionaire jaren vijftig tot gevolg, waarin werd opgeroepen tot een herstel van huiselijke waarden. De rol van vrouwen in de privésfeer werd benadrukt.¹¹⁸ Zowel Streng als Jansz stellen echter dat juist binnen deze vrouwelijke privésfeer vrouwen zich in toenemende mate konden ontplooiën.¹¹⁹ Filantropisch werk, zoals de zorg voor armen, zieken of wezen werd in deze jaren geleidelijk als taak van vrouwen beschouwd.¹²⁰ Vóór 1860 kregen vrouwen hierdoor al een rol in het publieke domein, al lagen hun taken daar nog wel in het verlengde van hun vrouwelijke rol – ‘zorgend en dienend’ – binnenshuis.¹²¹

Belangrijk was dat vrouwen door deze activiteiten werden geconfronteerd met voor hen nieuwe sociale vraagstukken en bezigheden in de samenleving. Vrouwenverenigingen werden opgericht – niet te verwarren met emancipatiebewegingen – die zich niet inzetten voor hun eigen rechten, maar voor maatschappelijke doelen. Vrouwen organiseerden zich bijvoorbeeld tegen de slavernij.¹²² Liefdadigheidswerk kan zo beschouwd worden als aanloop naar steeds verder uitbreidende activiteiten in de maatschappij voor vrouwen. In het bekende werk *Van Moeder op Dochter* (1948) werd het maatschappelijk werk dat vrouwen oppakten in de negentiende eeuw dan ook beschreven als de eerste stap in de emancipatie van vrouwen.¹²³

Vooraf in christelijke kringen werden vrouwen opgeroepen zich in te zetten voor de zieken en zwakkeren in de samenleving. In het bijzonder werd dit aangemoedigd in bepaalde opwekkingsbewegingen zoals de Réveilbeweging (1815-circa 1865). Deze internationale christelijke beweging zette zich vanaf de jaren dertig in Nederland in voor evangelisatie en

¹¹⁷ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 38.

¹¹⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 39-41.

¹¹⁹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 17.

¹²⁰ Jansz, “Vrouwengeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland”, 478; Streng, 45-46.

¹²¹ Braun, *De prijs van de liefde*, 91; Huisman, *Publieke Levens*, 216; Streng, *Geschapen om te scheppen*, 48.

¹²² Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2007), 103-113.

¹²³ Berteke Waaldijk, “Personeel van sociale instituties. Over het verband tussen vrouwenbeweging en maatschappelijk werk,” In *Low Countries Historical Review* v130 n.2 (2015), 51; Tineke Bie en Wantje Fritschy, “De ‘wereld’ van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland,” In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6 De eerste feministische golf* (Nijmegen: SUN, 1985), 30.

maatschappelijk werk en zag hierbij een belangrijke rol weggelegd voor vrouwen.¹²⁴ Er waren dan ook relatief veel Réveilaanhangers met (toen) vooruitstrevende ideeën over de rol van vrouwen in de maatschappij. Sommige van hen behoorden tot de voorhoede die meende dat de achterstand van vrouwen deels te wijten was aan opvoeding, niet enkel aan aanleg.¹²⁵

De jaren vijftig zijn een interessante periode in onderzoek naar het ontstaan van het feminisme in Nederland. Er was duidelijk een discussie gaande over de rol van vrouwen in de maatschappij. Traditionele vrouwelijke taken in de huiselijke kring werden benadrukt, maar met het argument dat vrouwen door de rol binnenshuis bijdroegen aan de maatschappij, met hun taak in de opvoeding bijvoorbeeld.¹²⁶ Verstandige vrouwen konden de maatschappij verrijken met goed opgevoede zoons en gelukkige gezinnen.¹²⁷ In deze context ontstond een discussie over de scholing van vrouwen. In hoeverre moesten zij hun verstand kunnen ontwikkelen om hun taken als vrouw naar behoren uit te kunnen voeren?¹²⁸

In deze discussie ging het feit een rol spelen dat een aanzienlijk deel van de vrouwen ongehuwd bleef.¹²⁹ De historici Tineke Bie en Wantje Fritschy constateren dat in 1859 het aantal ongehuwde vrouwen tussen de 20 en 39 bijna anderhalf keer zo groot was als in 1830.¹³⁰ Deze vrouwen hadden geen plichten als moeder en echtgenote die zij konden verzaken met taken buitenshuis. Moesten vrouwen geen scholing krijgen voor het geval zij zichzelf moesten onderhouden? Sterk hieraan verbonden kwam een debat op over de vraag welke beroepen voor vrouwen mogelijk geschikt waren.¹³¹ Veelal werd hierbij gedacht aan beroepen die pasten bij de 'vrouwelijke natuur', zoals kindermeisje of verpleegster.

De discussie rondom scholing en arbeid zou zich voortzetten in de jaren 60 en 70. De focus zou toen echter minder komen te liggen op de vraag of meisjes scholing moesten krijgen, maar op de vraag welke vaardigheden zij moesten leren en voor welke arbeid. Hoe konden zij worden klaargestoomd voor het huishouden, maar tegelijkertijd voor een

¹²⁴ Annemarie Houkes, *Christelijke Vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2009), 50.

¹²⁵ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 75.

¹²⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 40-41.

¹²⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 53.

¹²⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 49-51.

¹²⁹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 57.

¹³⁰ Bie en Fritschy, "De 'wereld' van Reveilvrouwen," 38.

¹³¹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 45.

mogelijk ongetrouwd leven?¹³² De discussie omtrent de rechten van vrouwen zou in de jaren zeventig en tachtig sterk uitbreiden op politiek en wettelijk niveau, maar deze tijd is voor dit onderzoek minder relevant.

1.3.4. Verschil- en gelijkheidsdenken

Instinctief is men ertoe geneigd feminisme bij het liberalisme onder te brengen, gelijkheid wordt immers als liberale grondregel beschouwd.¹³³ Historici hebben echter de afgelopen decennia gewezen op de rol die het verschildenken speelde in de eerste feministische golf.¹³⁴ In begin werd in vrouwenstudies – rond 1970 – dit verschildenken als conservatief beschouwd.¹³⁵ Feminisme draaide toch immers om gelijkheid en gelijke rechten. Het verschildenken overheerste echter zeker tot de jaren 1870. Het gelijke-rechten feminisme kwam pas na 1860 op.¹³⁶

Tot 1870 gingen de meeste argumenten voor onderwijs en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen niet in tegen het idee van een verschil tussen man en vrouw. Er werd uitgegaan van het bestaan van een vrouwelijk karakter en vrouwelijke bestemming: het huishouden en moederschap. De meeste die in de negentiende eeuw streden voor onderwijs- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen, stelden hoofdzakelijk dat vrouwen zo hun vrouwelijke taken beter konden uitvoeren.¹³⁷ Sommige stelden dat vrouwen recht hadden op onderwijs en arbeid omdat zij een eigen (vrouwelijke) missie in de wereld en maatschappij hadden.¹³⁸ Beroepsarbeid werd voornamelijk als oplossing aangedragen voor wanneer een vrouw haar ware bestemming niet kon bereiken.¹³⁹

Men heeft vaak ook de neiging feminisme als antichristelijk te beschouwen, terwijl de taken van vrouwen zich juist ook konden uitbreiden in protestants-christelijke kringen, zoals bij de Réveilbeweging.¹⁴⁰ Het feminisme is zo moeilijk te scheiden in een conservatieve en liberale stroming. In de realiteit werden gelijkheids- en verschilargumenten door elkaar

¹³² Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 41-44; Braun, *De prijs van de liefde*, 41; Women's Emancipation Movements in the Nineteenth century: A European Perspective, 55.

¹³³ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 71.

¹³⁴ Bosch, "History and Historiography", 67; 304.

¹³⁵ Paletschek, "Woman's Emancipation Movements," 304.

¹³⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 55; Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 198.

¹³⁷ Inge Bertels, *Tussen Beleving en verbeelding: de stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven: Universitaire Pers, 2013), 274.

¹³⁸ Huisman, *Publieke Levens*, 216.

¹³⁹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 55.

¹⁴⁰ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 74.

gebruikt.¹⁴¹ Iemand kon bijvoorbeeld aan de ene kant stellen dat vrouwen een eigen aard en bestemming hadden, maar aan de andere kant betogen dat zij als mens recht hadden op vrijheid en zelfstandigheid.¹⁴²

In deze trant hoorde je in de jaren zestig al pleidooien voor gelijkheid. Er werd bijvoorbeeld bekritiseerd dat geleerdheid en zelfstandigheid een vrouw kwalijk werd genomen of spreken in het openbaar: de vrouw was immers net als de man mens en had daardoor net zo goed recht op een bepaalde mate van vrijheid en zelfstandigheid.¹⁴³ Sommige stelden ook dat mannen en vrouwen andere karakters hadden, maar bijvoorbeeld wel gelijk waren in hun verstandelijke vermogens.¹⁴⁴ Duidelijk is een mengeling van verschillen gelijkheidsdenken ook te zien in pleidooien voor een uitbreiding van de werkkring van de vrouw, maar dan wel alleen tot beroepen die aansloten bij de 'vrouwelijke natuur'.¹⁴⁵

Na de jaren zeventig is er wel een kleine verschuiving te zien, waarna gelijkheidsargumenten een grotere rol gingen spelen. Volgens Jansz had het betoog van de Engelse filosoof John Stuart Mill (1806-1873), *De slavernij der vrouw* (1870), hierop veel invloed. Zijn argument was dat men nog helemaal niet weet waartoe vrouwen in staat zijn of wat hun aard is, omdat zij zich nog niet vrij kunnen ontplooien.¹⁴⁶

Duidelijk is dat wanneer een persoon in de negentiende eeuw pleitte voor méér gelijkwaardigheid, dit niet wilde zeggen dat deze persoon ook voorvechter was van volledige gelijkheid.¹⁴⁷ Het is echter onterecht diens ideeën, of het vroege feminisme als geheel daarom af te doen als conservatief. We zullen als we met onze huidige maatstaven van feminisme – gebaseerd op het gelijkheidsdenken – naar werken uit de negentiende eeuw kijken vaak bedrogen uitkomen. Het risico bestaat dat we feministische activiteiten in vroegere tijden niet als zodanig herkennen.¹⁴⁸ Streng benadrukt dat onderzoekers dubbel op moeten letten bij het analyseren van werk van schrijfsters, vooral voor 1860. Ik heb immers beschreven hoe er tegen vrouwelijk schrijverschap werd aangekeken. We moeten er volgens Streng rekening mee houden dat wanneer we schrijfsters uit de negentiende eeuw langs een

¹⁴¹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 71; Paletschek, "Woman's Emancipation Movements," 305; Bosch, "History and Historiography," 68-69.

¹⁴² Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 68.

¹⁴³ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 57.

¹⁴⁴ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 53.

¹⁴⁵ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 70.

¹⁴⁶ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 192; Bosch, "History and Historiography", 56.

¹⁴⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 71.

¹⁴⁸ Paletschek, "Concepts and Issues," 7.

‘feministische meetlat’ houden dat het schrijven en publiceren – van bijvoorbeeld een reisverslag – op zichzelf al een daad van betekenis was.¹⁴⁹ Het was exceptioneel als zij hierin ook nog expliciet voor bepaalde vrouwenrechten pleitte.

1.3.5. Gender in reisverslagen

Tot nu toe hebben we gekeken naar vrouwelijk schrijverschap en de opkomst van het ‘feminisme’ in de negentiende eeuw. We weten dat sekse veel invloed had op wat en hoe men behoorde te schrijven. Er is een debat ontstaan – wederom voornamelijk in de Angelsaksische wereld – over hoe dit precies tot uiting kwamen in reisverslagen. Vrouwen waagden zich met reizen en schrijven in meerdere opzichten buiten de vrouwelijke privésfeer. Juist in reisverslagen zouden zij daarom beperkt zijn geweest in wat zij konden schrijven en op welke wijze.

Historicus Carl Thompson beschrijft dat in de negentiende eeuw in vrouwelijke reisverslagen nog vaak de indruk werd gewekt dat deze oorspronkelijk niet voor publicatie bedoeld was.¹⁵⁰ Er werd bijvoorbeeld geschreven in dagboek- of briefvorm of expliciet benoemd dat men het voor zichzelf of naasten had geschreven. Schrijfsters van reisverslagen poogden zo de indruk te wekken niet bewust de ‘mannelijke’ publieke sfeer te hebben opgezocht.

In Nederland is er weinig tot geen onderzoek gedaan naar vrouwelijke reisverslagen in de negentiende eeuw. Ik zal er hier daarom vanuit gaan dat – aangezien de vooroordelen omtrent vrouwelijk schrijverschap in de Angelsaksische wereld en Nederland enigszins overeenkomen – Angelsaksisch onderzoek ook bruikbaar is voor onderzoek naar Nederlandse reisverslagen.

Onderzoekers hebben geprobeerd patronen te ontdekken in hoe mannelijke en vrouwelijke reisverslagen van elkaar verschillen.¹⁵¹ Duidelijk mag zijn dat er niet zoiets als een typisch vrouwelijk reisverslag bestaat. Daarvoor zijn er te veel factoren die meespelen in het uiteindelijke product van een reisverslag en zijn de verschillen tussen periodes te groot. Er kwam al aan de orde dat in negentiende-eeuwse reisverslagen onder invloed van de Romantiek meer gericht werd op introspectie. We zullen merken dat dit generalisatie van de

¹⁴⁹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 78.

¹⁵⁰ Thompson, *Travel Writing*, 180.

¹⁵¹ Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 132.

verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke reisverslagen in deze periode compliceert. Duidelijk blijft echter dat vrouwen in hun schrijven en reizen gebonden waren aan specifieke normen van hun eigen samenleving.¹⁵²

De Britse historicus Brian Dolan onderzocht bijvoorbeeld reisverslagen van Britse vrouwen die in de achttiende eeuw een *Grand Tour* ondernamen. Hij kwam tot de conclusie dat waar mannelijke reisverslagen vaak gingen over veroveringen, kennis van cultuur en domesticatie van de wildernis, vrouwelijke reisverslagen zich meer bezighielden met ervaringen, persoonlijke groei en onafhankelijkheid.¹⁵³

Letterkundige Sara Mills heeft in haar boek *Discourses of Difference* (1991) als een van de eerste de mogelijke invloed van gender in het discours in reisverslagen van mannen en vrouwen onderzocht.¹⁵⁴ Mannen streefden volgens haar naar het schrijven van een reisverslag als een objectieve studie gericht op feiten, vrouwen naar een subjectief literair verslag in de traditie van de 'sentimentele reiziger'.¹⁵⁵

Onderscheid was duidelijk te zien in de achttiende eeuw, tijd van ontdekkingsreizen en de *Grand Tour*. Bij mannen werd het waardevol geacht dat zij tijdens hun reis kennis vergaarden. Deze konden zij door middel van een reisverslag overdragen aan de eigen samenleving. Schrijven over thema's als politiek, economie en wetenschap werd gewaardeerd. Een rationele en objectieve schrijfstijl zou gewenst zijn. Sommige historici stellen daarom dat mannen structureel minder persoonlijke introspectie en emoties toonden in reisverslagen.¹⁵⁶ Ten tijde van de Romantiek is dit onderscheid in literaire reisverslagen echter niet terug te zien, doordat mannen ook introspectie en emoties tot uiting lieten komen in reisverslagen. Het verschil was echter dat vrouwen werden geacht hun innerlijke belevingswereld en emoties centraal te stellen, dit was geen literaire keuze. Vrouwen behoorden hun innerlijke beleving te beschrijven, om zo hun vrouwelijke natuur niet te verloochenen.¹⁵⁷ Onder vrouwen was daarom de zogenoemde 'picturesque' of

¹⁵² Shirley Foster en Sara Mills, eds. *An Anthology of Women's travel writing* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 1-4.

¹⁵³ Brian Dolan, *Ladies of the Grand Tour: British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure in Eighteenth-Century Europe* (London: HarperCollins Publishers, 2001), 11.

¹⁵⁴ Seed, 'Nineteenth-Century Travel Writing,' 1; Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 133.

¹⁵⁵ Seed, 'Nineteenth-Century Travel Writing,' 1.

¹⁵⁶ Thompson, *Travel Writing*, 175-176.

¹⁵⁷ Thompson, *Travel Writing*, 172.

‘sentimental travel writing’ in de achttiende en negentiende eeuw zeer populair. In beide werd gefocust op persoonlijke ervaringen en emoties, niet op kennis en feiten.¹⁵⁸

‘Mannelijke’ onderwerpen als politiek, economie, wetenschap of seksualiteit hoorden daarbij wederom gemeden te worden.¹⁵⁹ Vooral het zichzelf als deskundige presenteren over deze thema’s was ongepast. Vrouwen hadden immers geen academische opleiding doorlopen en zij konden daarom geen objectieve kennis over deze thema’s formuleren. Hoe er werd geschreven was ook van belang: niet te analytisch, objectief en zeker niet te expliciet meningen uiten en conclusies trekken.¹⁶⁰ Dat in vrouwelijke reisverslagen de innerlijke belevingswereld meer centraal behoorde te staan, zou ook invloed hebben gehad op hun schrijfstijl. Zo zouden vrouwelijke reisverslagen hierdoor fragmentarischer opgebouwd zijn.¹⁶¹ Uiteraard bestond er een grijs gebied tussen wat wel gepast werd geacht en wat niet. Thema’s waarbinnen vrouwen in hun reisverslagen meer ruimte hadden bevonden zich in de vrouwelijke sfeer: het huishouden, opvoeding, etiquette of dagelijkse bezigheden.¹⁶² In het beschrijven van deze thema’s hadden vrouwen soms zelfs meer autoriteit dan mannen.

Uiteraard waren er ook manieren waarop vrouwen toch iets over voor hen ontoegankelijke thema’s poogden te schrijven, zonder daarbij een norm te overschrijden. Bijvoorbeeld door meningen van andere (mannen) te beschrijven.¹⁶³ Met het prijzen van een ander en zijn stellingen kon zij impliciet eigen stellingen uiten zonder buiten haar boekje te gaan. Daarnaast kon ze benadrukken onwetend te zijn over een onderwerp, om er vervolgens juist veel kennis over te uiten. Thompson beschrijft dit als een ‘double voiced’ aspect van achttiende en negentiende-eeuwse vrouwelijke reisverslagen.¹⁶⁴

Dat er ook in de Nederlandse samenleving sprake was van bepaalde verwachtingen wat betreft vrouwelijke reisverslagen blijkt onder andere uit een kritiek van criticus B.T. Lublink Weddik (1801-1862) uit 1854 – in zijn eigen tijdschrift *De Tijdspiegel* – op een reisverslag – *De Nieuwe Wereld* – van de bekende Zweedse schrijfster Frederika Bremer (1801-1865):

¹⁵⁸ Thompson, *Travel Writing*, 184-185.

¹⁵⁹ Thompson, *Travel Writing*, 182-185.

¹⁶⁰ Thompson, *Travel Writing*, 184.

¹⁶¹ Thompson, *Travel Writing*, 185.

¹⁶² Thompson, *Travel Writing*, 186.

¹⁶³ Thompson, *Travel Writing*, 182.

¹⁶⁴ Thompson, *Travel Writing*, 188.

[...] daar de vrouwen, in al wat zij doen of laten, iets eigenaardigs vertoonen, [...] – zoo is het uitgemaakt, dat ook reisbeschrijvingen der vrouwen op eenigzins andere leest zullen geschoeid zijn, dan die der mannschrijvers [...]. Dáár verwachten wij het genre féminen, zachte, verstandige, menschelijke, vriendelijke opmerkingen, - bovenal den boven- en grondtoon des gevoels, het element der vrouw [...] – Wij eischen dat de vrouw, in al wat zij verrigt [...] zich niet verloochene – toch om 's hemels wil den geleerden en scherp bij den wind opzeilenden man niet naäapt.¹⁶⁵

Volgens Thompson zien we bij vrouwelijke reisverslagen duidelijk de dubbele standaard terug waarmee vrouwen werden beoordeeld. Aangenomen werd dat zij geen recht van spreken hadden over onderwerpen buiten het vrouwelijke domein.¹⁶⁶ Poogden zij hier wel iets aan bij te dragen, dan werden zij beschuldigd hun vrouwelijkheid te verloochenen. Bleven zij echter binnen het vrouwelijke domein, dan konden zij alleen over minderwaardig geachte thema's schrijven in 'vrouwelijke' schrijfstijl. Een vrouw kon zo (ook) in reisverslagen nooit van de literaire critici winnen.

Het kan verleidelijk zijn alle vrouwen die reisverslagen voor publiek schreven als vooruitstrevende feministen te zien. In sommige reisverslagen was echter sprake van een sterke aanpassing aan gendernormen, in andere reisverslagen werden wellicht de grenzen van de norm opgezocht of overschreden.¹⁶⁷ Thompson vat de ambiguïteit van de vooruitstrevendheid, maar ook juist inschikkelijkheid van vrouwen in hun reisverslagen mooi samen: 'Some women travel writers, then, worked within the parameters prescribed for them by culture, but turned this restriction into a source of authority and empowerment. Others meanwhile, flouted the restriction placed upon them, or else sought subtly to circumvent them.'¹⁶⁸ We moeten echter nooit vergeten dat – los van de inhoud – het schrijven en publiceren van een reisverslag op zichzelf al een beladen activiteit was.

¹⁶⁵ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 1.

¹⁶⁶ Thompson, *Travel Writing*, 187; Youngs, *Introduction to Travel Writing*, 134.

¹⁶⁷ Foster en Mills, eds. *An Anthology of Women's travel writing*; Thompson, *Travel Writing*, 180-189.

¹⁶⁸ Thompson, *Travel Writing*, 188.

Hoofdstuk 2: Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904)

Wie was Elise van Calcar-Schiotling en wat waren haar voornaamste ideeën? Hoe ervoer zij haar positie als schrijfster in de maatschappij? In dit hoofdstuk zal ik een beknopte biografie geven van haar leven en focus op haar ideeën en plaats in de maatschappij. Inzicht in haar denkbeelden, ideeën en positie is onmisbaar als we haar reisverslag willen begrijpen. Aangezien het reisverslag werd uitgebracht in 1859 zal ik mij voornamelijk richten op de periode vóór en rond deze tijd. Ik zal eerst ingaan op haar jeugd en beginnend schrijverschap, vervolgens op (de ontwikkeling van) haar ideeën over religie, opvoeding en vrouwen. Daarnaast zal ik aandacht besteden aan haar positie als schrijfster.

Over Schiotlings leven en ideeën is vrij veel bekend. Verspreid over haar oeuvre – van meer dan 50 boeken en vele tijdschriftartikelen¹⁶⁹ – schreef zij hierover. Zo schreef ze in haar tijdschrift *Op de grenzen van twee werelden* over haar leven en jeugd.¹⁷⁰ Daarnaast is er ook veel correspondentie van haar bewaard gebleven. In 1921 is er een biografie over haar uitgekomen, geschreven door J.H. Sikemeier (1887-1958), van bijna duizend bladzijdes.¹⁷¹ Hij was echter geen historicus, maar een fervent bewonderaar van Schiotling en haar bijdrage aan het Spiritisme. Hij heeft veel bronmateriaal verzameld, maar zijn biografie zelf moet met een korreltje zout worden genomen.

De afgelopen decennia zijn er verder enkele deelstudies verschenen met betrekking tot de rol die Schiotling heeft gespeeld in ontwikkelingen in het onderwijs en feminisme in de negentiende eeuw. Er ontbreekt echter een hedendaagse biografie die haar veelzijdige leven en nalatenschap beschrijft. Om deze lacune op te vullen wordt op dit moment een biografie geschreven door historica Annette Faber. Tot die tijd is secundaire literatuur, die nadrukkelijk gericht is op Elise van Calcar-Schiotling en daarnaast niet gebaseerd op Sikemeiers onderzoek, vrij beperkt. In de literatuurgeschiedenis is haar werk door historici weinig onderzocht.

In de deelstudies over haar feministische en pedagogische bijdrage is het ook nog eens zo dat om verschillende redenen de nadruk ligt op de tijd na 1859. Allereerst omdat –

¹⁶⁹ Jannie Poelstra, "De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij," *Nieuw Letterkundig Magazijn* jaargang 18 (juni 2000), 17.

¹⁷⁰ Elise van Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hoogere leven* (Den Haag: H.C. van Calcar, 1877).

¹⁷¹ J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1921).

zoals al aan de orde kwam – in de geschiedschrijving over de eerste feministische golf vaak de nadruk ligt op de periode na 1860. Ten tweede omdat Schiotling pas na 1858 bekend werd vanwege haar inzet voor het verspreiden van de pedagogische methode van de Duitse Friedrich Fröbel (1782-1852).¹⁷² Hiervoor richtte ze een tijdschrift op, stichtte ze een opvoedhuis en zou ze lezingen geven, echter allemaal pas in en na de jaren zestig.¹⁷³

Sikemeier deelde Schiotlings werk globaal op in vier periodes, waarin zij tot 1858 voornamelijk literair werk schreef, van 1858 tot 1865 veel over opvoeding en onderwijs en van 1865 tot 1873 veel over de positie en rol van de vrouw. In haar latere werk richtte ze zich in het bijzonder op het Spiritisme.¹⁷⁴ Dit is een enigszins simplistische opdeling. Na 1858 stond haar werk inderdaad een tijd in het teken van haar pedagogische idealen. Dit betekende echter niet dat zij voor die tijd niet al veel over opvoeding en onderwijs had geschreven. Hetzelfde geldt voor haar bijdrage aan de discussie over de positie en rechten van vrouwen. Al in de jaren vijftig mengde ze zich met uitgesproken meningen in de discussie over de scholing van vrouwen en vrouwelijk schrijverschap.

Ik zal hier voor informatie over haar denkbeelden en ideeën dikwijls me baseren op haar eigen werk. Gelukkig liet Schiotling deze in haar werk veelvuldig tot uiting komen. Zoals zij ooit op latere leeftijd in een interview antwoordde op de vraag of zij met haar romans een bepaald doel nastreefde: 'Zeker; Ik schrijf nooit om te schrijven. Ik zoek nooit naar een onderwerp maar plotseling heeft een idee mij aangegrepen; dan bezwaart mij dat net zoo lang totdat 't geschreven staat [...].'¹⁷⁵ Aangezien Schiotling echter voor 1859 – haar 37^e levensjaar – al veel had geschreven, zal ik niet haar gehele oeuvre van voor die tijd behandelen. Ik zal mij beperken tot datgene wat onmisbaar is voor een beter begrip van het reisverslag.

¹⁷² Essen, *Elise's Parijs*, 135.

¹⁷³ Nelleke Bakker, 'Schiotling, Eliza Carolina Ferdinanda' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Fleischacker> (versie 15-04-2015)

¹⁷⁴ Douwe Draaisma, "Een lichtstraal over de graven. Elise van Calcar en het spiritisme," In *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 14 Feminisme en verbeelding* (Amsterdam: IISG, 1994), 126- 150.

¹⁷⁵ M.J. Brusse, 'Elise van Calcar. Bij haar 75sten verjaardag door M.J. Brusse,' in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* Jaargang 7 (1898), 525.

2.1. Jeugd en beginnend schrijverschap

In 1822 kwam Eliza Carolina Ferdinanda Fleischacker ter wereld uit een huwelijk tussen Anna Carolina Fleischacker en Johannes Schiotling.¹⁷⁶ Ze bleef het enig kind in het protestantse gezin, dat behoorde tot de gegoede burgerlijke klasse. Veel van wat van haar jeugd bekend is, heeft ze zelf op latere leeftijd beschreven in haar tijdschrift *Op de grenzen van twee werelden*, waarin ze – zoals ze het zelf beschrijft – ook wel het verhaal van haar ‘geestelijk leven’ schetst.¹⁷⁷ Ze laat hierin blijken dat sommige jeugdervaringen van cruciale betekenis waren voor haar ontwikkeling en de vorming van haar ideeën. Weinig schrijft ze echter feitelijk over haar werk en leven, haar spiritualiteit staat hier centraal.¹⁷⁸

Het grootste gedeelte van haar jeugd bracht Schiotling in Amsterdam door. Voor een paar jaar verhuisde het gezin echter naar het landelijke Barneveld, waar volgens haar een levenslange waardering voor de natuur ontstond.¹⁷⁹ Ze had een warme band met haar ouders. Ze schrijft in haar tijdschrift: ‘De behoefte van mijn jong gemoed trok mij naar het poëtisch mytiscisme van mijne moeder, maar de eischen van mijn peinzend hoofd dreven mij altijd weder tot de meer wijsgeerige richting van mijn vader.’¹⁸⁰ Haar vader leerde haar over wetenschap en letterkunde.¹⁸¹ Ze benadrukt echter dat dit niet ten koste ging van het leren over huiselijke bezigheden.¹⁸² Haar moeder leerde haar over godsdienst. Ze bewonderde haar moeder om haar innerlijke kracht en religieuze toewijding.¹⁸³ Ze stelt dat ze een nieuwsgierig kind was, al jong op zoek naar antwoorden op levensvragen en geïnteresseerd in godsdienst.¹⁸⁴ Al met al stelde Schiotling dat ze een gelukkige kindertijd had.¹⁸⁵

Van jongs af aan wist Schiotling dat ze onderwijzeres wilde worden. Toentertijd was dat een van de weinige beroepsperspectieven voor een vrouw die verder wilde leren.¹⁸⁶ Het gezin verhuisde waarschijnlijk om deze reden op haar veertiende terug naar Amsterdam

¹⁷⁶ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 2.

¹⁷⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 13.

¹⁷⁸ Huisman, *Publieke Levens*, 255-256.

¹⁷⁹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden* 20-21.

¹⁸⁰ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 26.

¹⁸¹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 27.

¹⁸² Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 35-36.

¹⁸³ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 12.

¹⁸⁴ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 15.

¹⁸⁵ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 94-99.

¹⁸⁶ Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 39.

zodat ze zich daar kon laten opleiden.¹⁸⁷ Op een zogenoemde kweekschool haalde zij in twee jaar haar examen tot secondante (hulponderwijzeres), waardoor zij les kon geven.¹⁸⁸ Een aantal jaren besteedde ze vervolgens volledig aan lesgeven en verdere studie.

Schiotling had namelijk de wens ooit een school op te richten.¹⁸⁹ In 1841 stopte ze daarom met lesgeven om tijd vrij te maken voor het behalen van haar akte tot schoolhouderes. Om zichzelf te onderhouden ging ze aan de slag als gouvernante – privélerares voor de kinderen van een welgesteld gezin – bij verschillende gezinnen.¹⁹⁰ Haar observaties als gouvernante betekenden wellicht veel voor de ontwikkeling van haar ideeën over opvoeding, moederschap en het gezinsleven. Dit zal zo dadelijk nog aan de orde komen.

Schiotling verkreeg uiteindelijk in 1844 haar akte als kostschoolhouderes.¹⁹¹ Op intellectueel terrein was dit voor een vrouw toentertijd het hoogst haalbare.¹⁹² Rond deze tijd begon ze ook met het schrijven van poëzie en kinderverhalen voor een nieuw vrouwenblad, *Maria en Martha. Lektuur voor christenvrouwen en moeders* (1844-1856).¹⁹³ Ze schreef hierin vooral voor de bijlage met kinderlectuur.¹⁹⁴

Na enige tijd en aanmoediging van anderen zou Schiotling zich volledig aan het schrijven gaan wijden. Haar eerste boekje was *Rongmans Huisgezin: iets voor Neederlands vrouwen* (1848) van 36 bladzijden, waarin ze de verwoestende gevolgen van alcoholmisbruik op een alledaags gezin beschreef.¹⁹⁵ Volgens Sikemeier werd dit boekje zeer positief ontvangen en motiveerde dit haar het schrijven voort te zetten.¹⁹⁶ Zo kwam in 1850 haar eerste roman uit, *Hermine*.¹⁹⁷ Met dit boek zou Schiotling in korte tijd uitgroeien tot een nationale bekendheid en begon haar leven als bekend schrijfster.¹⁹⁸

Twee jaar later verloofde Schiotling zich met de redelijk welvarende Herman van Calcar, op dat moment onderwijzer. In 1853 zouden ze trouwen, waarna ze verder door het

¹⁸⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 23.

¹⁸⁸ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 36.

¹⁸⁹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 115.

¹⁹⁰ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

¹⁹¹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 225; Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

¹⁹² Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

¹⁹³ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

¹⁹⁴ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 163.

¹⁹⁵ Elise van Calcar-Schiotling, *Rongmans Huisgezin: iets voor Neederlands vrouwen* (Haarlem: A.C. Kruseman, 1848), 1-36.

¹⁹⁶ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 93.

¹⁹⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 345.

¹⁹⁸ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

leven zou gaan als Elise van Calcar-Schiotling.¹⁹⁹ Het bleef een kinderloos huwelijk. Het echtpaar verhuisde naar het dorpje Leur, waar Calcar een steenfabriek had gekocht.²⁰⁰ De zaken liepen echter zo slecht dat het echtpaar een aantal jaar afhankelijk was van de opbrengsten van Schiotlings schrijven.²⁰¹ Deze situatie duurde tot begin 1859, toen werd Calcar benoemd tot burgemeester van Sommelsdijk.²⁰² Met deze benoeming gingen niet alleen hun financiën erop vooruit, maar verbeterde ook zijn aanzien in de maatschappij en daarmee dat van Schiotling.

2.2. Religieuze zoektocht en ideeën

Schiotlings jeugd speelde zich af ten tijde van een roerige tijd binnen het protestantisme. Er was sprake van veel religieuze verdeeldheid en afsplitsingen. Een groeiende groep protestanten scheidde zich af van de Hervormde Kerk en vormde eigen stromingen en kerken, zoals de Afscheidenen.²⁰³ Er ontstonden nieuwe orthodoxe stromingen. Als kind ging Schiotling met haar ouders naar de Remonstrantse Kerk.²⁰⁴ Later zocht zij haar heil bij verschillende protestantse stromingen. In haar tijdschrift beschrijft ze haar religieuze zoektocht die begon toen het eenmaal tijd was om haar geloofsbelijdenis af te leggen. Ze schrijft dat ze zocht naar de denkbeelden die volgens haar het meest overeenkwamen met het oorspronkelijke Christendom.²⁰⁵ Haar ideaalbeeld kon ze echter in geen enkele kerk vinden.²⁰⁶ Veel moeite had ze met de onenigheid en vijandschap tussen de verschillende protestantse stromingen.²⁰⁷

¹⁹⁹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 184.

²⁰⁰ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

²⁰¹ Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 47.

²⁰² Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 261; 'Binnenland', *Nieuw Amsterdamsch handels-en effectenblad*, nummer 80 jaargang 3, 21 maart, 1859.

<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?cql%5B%5D=%28date+ gte +%2201-01-1857%22%29&cql%5B%5D=%28date+ lte +%2201-01-1862%22%29&query=calcar+parijs&coll=ddd&redirect=true&page=2&identificer=KBDDD02%3A000214299%3Ampeg21%3Aa0003&resultsidentificer=KBDDD02%3A000214299%3Ampeg21%3Aa0003>

²⁰³ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 14-15.

²⁰⁴ J. Brok-Ten Broek e.a., *Van Moeder op Dochter: het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden: E.J. Brill, 1948), 80.

²⁰⁵ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 26.

²⁰⁶ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 27-28.

²⁰⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 28.

Haar geloofsbelijdenis legde ze uiteindelijk af bij de Hervormde Kerk.²⁰⁸ Daarna toonde ze een korte periode interesse in de Afgescheidenen.²⁰⁹ De strenge dogmatiek maakte haar hier echter te somber. Schiotling had bij de verschillende kerkelijke stromingen bovenal moeite met de predestinatieleer, het idee dat het lot – hemel of hel – door God zou zijn voorbeschikt. In haar tijdschrift beschrijft ze hier als jong meisje al afkeer van te hebben gehad. Het stond in contrast met hoe haar moeder haar leerde dat geloof en de ‘liefdevolle navolging van den Heiland’ nodig waren om zalig te worden.²¹⁰ Het idee dat slechts een klein deel van de stervelingen zalig werd, zou ze heel haar leven tegenspreken.

Schiotling was ook een tijd betrokken bij de Réveilbeweging. Dit was een opwekkingsbeweging die zich vanaf 1820 verspreidde over Nederland. In de beweging werd benadrukt dat geloof een individuele beleving was.²¹¹ Binnen de beweging werden ‘huiselijke godsdienstoefeningen’ – bijeenkomsten bij mensen thuis – georganiseerd, waarvoor vrouwen ook vaak het initiatief namen en waar Schiotling dikwijls bij aanwezig was.²¹² De beweging was niet gericht op rationele theologie, maar op gevoel en de relatie met God.²¹³ Dit was een reactie op de nadruk op de Rede uit de Verlichting.²¹⁴ Centraal in het evangelie stond bij hen de verzoening en verlossing die het gevolg zouden zijn van het geloof. De eigen bekering stond centraal.²¹⁵ Velen wensten een herleving van de oude gereformeerde kerk. Zoals we in hoofdstuk 1 zagen, zette het Réveil zich in voor evangelisatie en maatschappelijk werk. Schiotling had grote bewondering voor de Amsterdamse Isaïc Da Costa, dichter en oprichter van het Réveil in Nederland.²¹⁶ Ze voelde zich zeer door hem geïnspireerd. Bij het Réveil vond ze uiteindelijk echter ook niet geheel wat zij zocht qua geloofsovertuiging, voornamelijk door de strikte terugkeer naar de leer van Calvijn. Ook het aristocratische karakter van de beweging stond haar tegen. Het Réveil had echter duidelijk een blijvende invloed op haar religieuze denken.

Uiteindelijk zou ze haar eigen leer aanhouden, een soort evangelisch Christendom. Ze zette zich af tegen verschillende vormen van orthodox protestantisme. Volgens haar was de

²⁰⁸ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 134.

²⁰⁹ Broek, *Van Moeder op Dochter*, 80.

²¹⁰ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 22.

²¹¹ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 15.

²¹² Bie en Fritschy, “De ‘wereld’ van Reveilvrouwen,” 33.

²¹³ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 57; Bie en Fritschy, “De ‘wereld’ van Reveilvrouwen,” 34.

²¹⁴ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 48-49.

²¹⁵ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 49.

²¹⁶ Van moeder op dochter, 80; Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 29.

Christus van de orthodoxe kerk een door Calvijn geschapen monster.²¹⁷ Ze hield een afkeer voor de nadruk die werd gelegd op de rede in het geloof. Ze hekelde dogmatische redeneringen over religie. Religieus fanatisme verafschuwde ze. Geloof kwam volgens haar uit het hart en stond gelijk aan positieve emoties zoals hoop en liefde.²¹⁸ Hierbij was geen plaats voor de predestinatieleer. Ze hechtte ook weinig waarde aan kerkelijke ceremoniën, geloof was immers een individuele beleving.²¹⁹

Dat Schiotling als jongvolwassene een geestelijke crisis doormaakte, bleek een belangrijke inspiratiebron voor haar schrijven. Ze zou herhaaldelijk bepaalde aspecten van een leer, kerk of geloofsontwikkeling kritisch onder de loep nemen. In haar eerste roman *Hermine* (1850) schreef zij over een gouvernante die op zoek was naar de juiste kerkleer, maar door alle dogmatische twisten van haar tijd het geloof haast verloor. In het nawoord stelde Schiotling het boek te hebben geschreven met twee denkbeelden in haar hoofd. Allereerst met het idee dat God na het leven de zonde van de mensen wegneemt, waarmee zij tegen de predestinatieleer inging. Ten tweede om 'enkele godsdienstrigtingen onzer dagen – zielszieken te beschrijven, zoo als ik ze van nabij heb leeren kennen [...].'²²⁰ Hiermee bekritiseerde ze de gevolgen van dogmatische twisten en een te radicale orthodoxie. Haar behandeling in *Hermine* van bepaalde actuele kerkelijke en theologische vraagstukken sloeg bij veel mensen aan. Vanwege haar openlijke kritiek op religieuze ideeën werd het echter in religieuze kringen zeer uiteenlopend ontvangen. Vooral mensen met een mildere evangelische leer konden zich in haar roman vinden.²²¹

Een aantal jaar later in de familieroman *De Dertiende* (1857) zou Schiotling nogmaals ingaan op de godsdienstige vraagstukken van haar tijd. Ze schreef over de hervormde kerk, theologische denkbeelden en hun gebreken. Wederom hekelde ze te dogmatische of 'wetenschappelijke' debatten over het geloof. Ze stelde: 'De Christelijke Kerk staat of valt [...] niet met de pleitgedingen der wetenschap, daar zij bestemd is om in het geloof en de liefde der eenvoudigen te bestaan en slechts door geloof en liefde uitgebreid en geschraagd te worden.'²²²

²¹⁷ Draaisma, "Een lichtstraal over de graven," 143.

²¹⁸ Draaisma, "Een lichtstraal over de graven," 143.

²¹⁹ Draaisma, "Een lichtstraal over de graven," 142.

²²⁰ Elise van Calcar-Schiotling, *Hermine* (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1852), 345.

²²¹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 112-114.

²²² Elise van Calcar-Schiotling, *De Dertiende: een familieroman* (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1857), 316.

Uit Schiotlings werk blijkt dat religie een belangrijke rol in haar leven speelde. Het Christendom moest centraal staan om het geluk van de mens en maatschappij te waarborgen.²²³ Haar religieuze uiteenzettingen waren vaak lang van stof. Ze ging tot in de details in op complexe religieuze debatten. Religie speelde vaak ook een rol in haar behandeling van andere thema's, zoals armoede, opvoeding, de rol van vrouwen, geluk, zedelijkheid, gelijkheid en meer. Zij hield een bescheiden en vrome protestantse levensstijl aan en bekritiseerde in haar werk alles wat daar volgens haar niet bij hoorde. Verscheidene vormen van vermaak beschouwde zij bijvoorbeeld als zondig, waaronder het toneel.²²⁴ De zonde was de oorzaak van alle armoede en lijden van de mens.²²⁵ Er zijn veel voorbeelden te geven van hoe haar religieuze ideeën ten grondslag lagen aan haar denken over andere onderwerpen. Dit zal in de verdere analyse van haar ideeën en het reisverslag veelvuldig terug te zien zijn.

Als protestantse liet ze zich verder meerdere keren negatief uit over het Katholicisme. Ze was in die zin antikatholiek.²²⁶ Het Katholicisme zag ze als een geest die in zijn kerker om verlossing zucht.²²⁷ Ze uitte haar bezwaren bijvoorbeeld in *Tilburgse Mijmeringen* (1851). Katholieke scholen beschreef ze hier als onderdrukkend voor de geest en ze bekritiseerde de Mariadienst en de verering van heilige beelden.²²⁸

Eind negentiende eeuw zou Schiotling zich nog lange tijd bezighouden met het Spiritisme. Hier zou ze veel over schrijven en ze zou seances bij haar thuis organiseren. Door veel tijdgenoten werd hier spottend op neer gekeken. Sikemeier heeft hier in zijn biografie veel aandacht aan besteed. Vóór 1870 en in het reisverslag komen deze ideeën echter weinig terug, waardoor ik deze informatie hier achterwege zal laten.

2.3. Ideeën over opvoeding en onderwijs

Tijdens haar leven schreef Schiotling veel over opvoeding en onderwijs. Ze staat hierbij vooral bekend als de vrouw die de pedagogische methode van Friedrich Fröbel (1782-1852)

²²³ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 251.

²²⁴ Elise van Calcar-Schiotling, *Blikken in het rond, naar binnen en naar boven* (Amsterdam: H. Höveker, 1850), 8-12.

²²⁵ Elise van Calcar-Schiotling, *De zoon van den Klepperman: eene vertelling* (Kampen: K. van Hulst, 1856), 73.

²²⁶ Draaisma, "Een lichtstraal over de graven," 139.

²²⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 28.

²²⁸ Elise van Calcar-Schiotling, *Tilburgsche Mijmeringen* ('s Hertogen Bosch: Gebr. Muller, 1851), 31-32.

in Nederland probeerde te verspreiden. In deze methode stond het idee centraal dat kinderen op natuurlijke wijze de wereld moesten leren kennen. Spelenderwijs in kleuterscholen (zogenoemde Kindertuinen) konden kinderen door actief bezig te zijn zich ontwikkelen zoals God het bedoeld had.²²⁹

Met deze methode kwam Schiotling in 1858 in aanraking door de Duitse barones Bertha von Marenholtz (1810-1893). Zij had na de dood van Fröbel de taak op zich genomen zijn methode te verspreiden in Duitsland en Europa. De twee vrouwen ontmoetten elkaar toen Marenholtz door Nederland reisde om Fröbels methode te introduceren.²³⁰ Schiotling kon zich goed vinden in de methode en Marenholtz overtuigde haar ervan zich in te zetten voor de verspreiding ervan.²³¹

Ze nodigde Schiotling uit haar te vergezellen naar Brussel om een cursus bij te wonen over Fröbels methode, gegeven door Henriette Breijmann, nicht en oud-leerlinge van Fröbel.²³² De zogenoemde Kindertuinen waren daar al opgezet en daar kon ze de werkwijze onder de knie krijgen. In de jaren zestig zou Schiotling zich vervolgens sterk gaan inzetten voor de methode. Ze gaf cursussen en richtte in 1863 zelfs een tijdschrift op waarin ze de methode en vraagstukken omtrent opvoeding behandelde.²³³ Ze zou zelfs – als eerste Nederlandse vrouw – lezingen gaan houden. Op 5 maart 1862 gaf ze haar eerste lezing over de methode, waarna velen zouden volgen.²³⁴ Ze trok hiermee zoveel aandacht dat in 1864 de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken J.R. Thorbecke haar als onderwijsinspecteur een inspectieronde liet uitvoeren.²³⁵ Ze zou ook een opleidingsinstituut proberen op te richten met de methode van Fröbel, waar meisjes werden opgevoed maar bovendien ook 'vrouwenberoepen' konden leren.²³⁶

In de geschiedenis van de pedagogie wordt Schiotling hoofdzakelijk om deze bezigheden herinnerd. Voor 1858 had ze echter al veel geschreven over opvoeding en onderwijs. Als onderwijzeres en gouvernante en naar aanleiding van haar eigen opvoeding vormden zich al ideeën over opvoeding en het gezinsleven. Ze had zo voor 1859 al kritiek op

²²⁹ Essen, *Elise's Parijs*, 135.

²³⁰ Essen, *Elise's Parijs*, 137.

²³¹ Brusse, 'Elise van Calcar', 526-527.

²³² Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 340.

²³³ Broek, *Van Moeder op Dochter*, 93.

²³⁴ Essen, *Elise's Parijs*, 137.

²³⁵ Essen, *Elise's Parijs*, 137.

²³⁶ Essen, *Elise's Parijs*, 136.

de gebreken in het onderwijs en de opvoeding. In haar tijdschrift beschrijft ze de negatieve ervaringen die ze had met de onderwijsmethode in de scholen van haar jeugd, waarin de nadruk lag op het eindeloze opsommen en herhalen van stof.²³⁷ In *Evangeline* (1854) bekritiseerde ze de nadruk die gelegd werd op het geheugen.²³⁸ Ze stelde: 'Men geeft te veel – en – te vroeg- en bederft daardoor alles voor de dagen als er met meer vrucht en oordeel kon geleerd worden om tot ware kennis en ontwikkeling te geraken.'²³⁹ Haar voornaamste bezwaar was dat het bestaande onderwijs niet leidde tot liefde voor kennis of wijsheid.²⁴⁰

Gedurende haar tijd als gouvernante zag ze allerlei gebreken in de opvoeding van welgestelde gezinnen. Kritiek had ze bijvoorbeeld op hoe er in de gezinnen werd omgegaan met godsdienst. In haar tijdschrift beschrijft ze hoe ze zag wat het aanhouden van een te strenge leer, het onnadenkend laten opdreunen van de Bijbel en een kwellende strenge zondagsrust met kinderen deed.²⁴¹ Ze kwam tot de ontdekking dat godsdienst niet altijd de warmte bracht die ze had ervaren in haar eigen ouderlijk huis: 'Ik begon te begrijpen hoe het mogelijk was, dat kinderen van vrome ouders een walg aan een godsdienst krijgen, die hun in vroege jeugd onder een ongenietbaren en onbehaaglijken vorm is verschenen.'²⁴² In het algemeen pleitte ze dan ook voor een niet te strenge zondagsrust.

Schiotling kwam tot het standpunt dat een streng godsdienstige opvoeding averechts werkt en enkel afkeer ten opzichte van religie veroorzaakt. In werken als *Evangeline* beschreef Schiotling dan ook hoe men wel op geslaagde wijze in de opvoeding godsdienst centraal kon stellen. Het kind moest uiteraard kennismaken met God, maar niet door al op jonge leeftijd godsdienstig onderwijs te krijgen. De Bijbel zouden jonge kinderen niet begrijpen of verkeerd interpreteren.²⁴³ In een Christelijk huisgezin waar het evangelie centraal staat, wordt echter als vanzelf godsdienst gekweekt, niet door de letteren maar door het gezinsleven.²⁴⁴ Een kind moest daarbij allereerst waardering voor gezag worden

²³⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 53.

²³⁸ Elise van Calcar-Schiotling, *Evangeline: Het vrouwelijke leven tweede deel*. (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854), 22.

²³⁹ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 23.

²⁴⁰ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 27.

²⁴¹ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 182-184.

²⁴² Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 186.

²⁴³ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 257-258.

²⁴⁴ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 253-254.

bijgebracht, zodat deze zich later ook kon overgeven aan het gezag van God.²⁴⁵ In *Evangeline* gaf ze uitgebreid advies hoe deze opvoeding en dit gezag eruit moest zien.

Belangrijk was dat een goede opvoeding moest plaatsvinden in het ouderlijk huis. Het ouderlijk huis was volgens Schiotling beter dan de beste school.²⁴⁶ In *Evangeline* schrijft ze: 'Daar kan geen beter opvoedingsgesticht zijn dan de ouderlijke woning, zoo daar een geest van liefde en vrede, van orde en rechtschapenheid, dat is: de adem des Evangelies heerscht, want zonder dien geest kan datzelfde ouderlijk huis een kweekplaats voor verderf, een oefenschool in ongerechtigheid worden [...].'²⁴⁷ De eerste levensjaren in het ouderlijk huis leggen de basis voor een verdere ontwikkeling van het kind.²⁴⁸

De opvoeding zag Schiotling als de belangrijkste taak van vrouwen. We zullen zien dat Schiotlings pedagogische ideeën en die over de rol van vrouwen sterk met elkaar in verband staan. Beter moederschap was haar voornaamste reden te pleiten voor beter onderwijs voor meisjes. Om kinderen op te voeden waren immers wijze moeders nodig. De ontwikkeling van het volgende geslacht lag in hun handen.²⁴⁹ Schiotling benadrukte ook het belang van de moeder – als geestelijk wegwijzer – bij de religieuze vorming van kinderen.²⁵⁰

Vanwege de waarde die Schiotling hechtte aan het moederschap en ouderlijk huis, bekritiseerde ze moeders die de opvoeding overlieten aan vreemden. In *Evangeline* riep ze vrouwen dan ook op de opvoeding zelf op zich te nemen.²⁵¹ Schiotling richtte zich hiermee vooral op de rijke burger- en aristocratische gezinnen, die hun kinderen lieten opvoeden in kostscholen of door gouvernantes. Ze bekritiseerde het gebruik om onderwijzeressen en gouvernantes uit het buitenland aan te stellen, voornamelijk uit Frankrijk. Ze stelde: 'Zij weten niet wat tot het eigendommelijke van ons volkskarakter en volksleven behoort, zij waarderen onze zeden en gewoontes niet, zijn veelal zeer slordig en drijven den spot met Hollandsche huiselijkheid en netheid.'²⁵² Daarnaast bekritiseerde ze ook het geforceerde gebruik in de aristocratische gezinnen om Frans te praten.²⁵³ Dit zou de ontwikkeling van de kinderen en de familiebanden geen goed doen.

²⁴⁵ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 254-255.

²⁴⁶ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 21.

²⁴⁷ Elise van Calcar-Schiotling, *Evangeline: Het vrouwelijke leven* deel I (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854), 6.

²⁴⁸ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 8.

²⁴⁹ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 28.

²⁵⁰ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 254.

²⁵¹ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 7-19

²⁵² Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 31.

²⁵³ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 201.

Dikwijls benadrukte Schiotling hoezeer de verbetering van opvoeding en onderwijs de maatschappij ten goede zouden komen. Onderwijs en opvoeding konden bijvoorbeeld een rol spelen in het bestrijden van armoede en sociale ongelijkheid. In 1850 schreef Schiotling het winnende antwoord op een prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: *Een geschrift over den omgang met en de behandeling van Dienstbaren door hunne Heeren en Vrouwen*.²⁵⁴ Hierin plaatste ze slecht gedrag van armen en dienstbaren deels buiten hun eigen verantwoordelijkheid, immers kenden zij een gebrekkige ontwikkeling. Zelfverbetering was niet te verwachten van mensen die nooit de middelen aangereikt krijgen om zich te ontwikkelen.²⁵⁵

2.4. Ideeën over vrouwen

In haar denken over de rol en positie van vrouwen was Schiotling in veel opzichten een kind van haar tijd. In verschillende werken is een mengeling van verschil- en gelijkheidsdenken vast te stellen. Zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet is, was er pas eind negentiende eeuw in Nederland sprake van een georganiseerde vrouwenemancipatiebeweging. Elise van Calcar-Schiotling was echter een van de vrouwen die zich halverwege de negentiende eeuw al zou mengen in de hieraan voorafgaande discussie over de scholing van vrouwen en hun rol in de maatschappij. In de jaren vijftig was zij ook een van de weinigen die het vrouwelijk schrijverschap verdedigde.²⁵⁶ Ze uitte kritiek op de vooroordelen tegenover geleerde en schrijvende vrouwen. In haar tijdschrift schrijft Schiotling dat ze al op jonge leeftijd verontwaardigd was dat zij als meisje niet geacht werd haar verstand te ontwikkelen.²⁵⁷ Ze zou uiteindelijk gaan strijden voor (betere) scholing en opleiding van vrouwen, zodat zij in hun eigen onderhoud konden voorzien. In 1867 opende ze in Wassenaar het Nederlandsch Opvoedingshuis, een kostschool voor meisjes.²⁵⁸ Ze was ook de eerste Nederlandse vrouw die in de jaren zestig in het openbaar als spreekster optrad met lezingen over de onderwijsmethode van Fröbel.²⁵⁹

²⁵⁴ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 154.

²⁵⁵ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 157- 158.

²⁵⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 60.

²⁵⁷ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 33.

²⁵⁸ Poelstra, "De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij," 19.

²⁵⁹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 38.

Schiotling maakte in de jaren veertig en vijftig een tijd mee waarin vrouwen steeds meer liefdadigheidswerk op zich gingen nemen. In haar omgeving kwam ze in aanraking met bepaalde ideeën over de rol van vrouwen. Zo is bekend dat zij een tijd geïnteresseerd was in de Réveil-beweging, die vrouwen aanmoedigde liefdadigheidswerk te doen. Ook is bekend dat ze haar schrijverscarrière begon in *Maria en Martha. Lektuur voor christenvrouwen en moeders* (1844-1856). Dit was een van de godsdienstige vrouwentijdschriften die rond deze tijd opkwamen. Het blad richtte zich nadrukkelijk op protestantse moeders.²⁶⁰ Het doel van het blad was vrouwen vooral een zedelijke levensstijl bij te brengen. Aan de ene kant droeg het blad een traditioneel vrouwbeeld uit. Moederschap, het huwelijk en gezin stonden centraal. Godsliefde, naastenliefde en nederigheid werden uitgedragen als gewenste vrouwelijke eigenschappen.²⁶¹ Vrouwen dienden met hun rol in het huisgezin het vaderland.²⁶² Aan de andere kant werd in het blad ook geschreven over activiteiten die buiten de huiselijke kring in overeenstemming zouden zijn met de vrouwelijke natuur.²⁶³

Veel auteurs van het blad waren verbonden met het Protestantse Réveil. Vrouwen werden in *Maria en Martha* aangespoord om zich in te zetten voor armenzorg. Schiotling mengde zich in dit blad al in discussies over de rol van vrouwen. Naast kinderlectuur schreef ze over onderwerpen als de geschikte lectuur voor vrouwen en de vrouwelijke werkkring.²⁶⁴ Zo stelde ze daar al dat het onderwijs een geschikt beroep was voor vrouwen, omdat dit in het verlengde lag van hun taak van de opvoeding.²⁶⁵

In haar eerste werken zou Schiotling vooral benadrukken welke positieve invloed vrouwen konden hebben op de maatschappij door hun rol in het gezin. In *Rongmans Huisgezin* (1848) deed ze bijvoorbeeld een beroep op huisvrouwen om sterke drank niet in het huishouden toe te staan.²⁶⁶ Vrouwen konden de maatschappij vooruithelpen door hun invloed binnenshuis.²⁶⁷ Al in de jaren vijftig ging ze ook pleiten voor beter onderwijs voor vrouwen, voornamelijk omdat de gezinnen – en daarmee de maatschappij – daarbij gebaat zouden zijn. Dikwijls stelde ze dat het bestaande meisjesonderwijs vrouwen onvoldoende

²⁶⁰ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 141.

²⁶¹ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 166.

²⁶² Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 163.

²⁶³ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 167.

²⁶⁴ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 164.

²⁶⁵ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 167.

²⁶⁶ Calcar-Schiotling, *Rongmans Huisgezin*, 34.

²⁶⁷ Calcar-Schiotling, *Rongmans Huisgezin*, 32.

zou voorbereiden op hun taak als huisvrouw en moeder.²⁶⁸ Een verstandige vrouw zou een betere moeder en echtgenote zijn.²⁶⁹

Haar argumenten voor scholing van vrouwen zou ze helder uiteenzetten in haar boek *Evangeline, het vrouwelijk leven* (1854). Schiotling gaf hierin haar kijk op het vrouwelijk leven wat betreft allerlei innerlijke en maatschappelijke thema's. Ze schreef over de bijzondere religieuze rol van de vrouw en haar morele superioriteit.²⁷⁰ Daarnaast pleitte ze voor het recht van vrouwen zich intellectueel te ontwikkelen.²⁷¹ Naast dat ze stelde dat huisvrouwen gebaat waren bij een goede scholing voor hun rol in het gezin en huishouden, ging ze hier ook in op het feit dat vele vrouwen ongehuwd waren of weduwe. Blijkbaar waren dus niet alle vrouwen voor het huishouden bestemd.²⁷² Deze vrouwen waren nu alleen klaargestoomd voor het huwelijk en er was geen aandacht besteed aan hun geestelijke ontwikkeling.²⁷³ Zij konden zichzelf niet onderhouden. Voor hen pleitte ze voor bepaalde beroepsmogelijkheden. Onderwijs en opleiding zouden zo een goede voorbereiding moeten zijn op het huwelijk, maar wanneer deze uitbleef ook op de eventuele uitoefening van een beroep.²⁷⁴

Schiotling dacht hierbij aan specifieke vrouwenberoepen, passend bij de vrouwelijke natuur.²⁷⁵ Voorbeelden zijn beroepen als huishoudster, kapster, naaister, gouvernante, onderwijzeres, kindermisje en kledingmaakster. In *Evangeline* benadrukte ze liefdadigheid en het onderwijs als geschikte werkvelden.²⁷⁶ De uitbreiding van vrouwelijke taken in sociaal-maatschappelijk werk buiten de huiselijke kring zag ze als een positieve ontwikkeling. Hierin zag ze mogelijkheden voor ongehuwde vrouwen, wiens potentie nu spijtig genoeg onbenut werd gelaten.²⁷⁷ In *Tabitha, Armoede en Weldadigheid* uit 1856 benadrukte Schiotling de verantwoordelijkheid die zij zag voor vrouwen in de zorg voor armen en

²⁶⁸ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 42-43.

²⁶⁹ Essen, *Elise's Parijs*, 136.; Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 51-52.

²⁷⁰ Bakker, "E. van Calcar Schiotling (1822-1904)", 37.

²⁷¹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 52.

²⁷² Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 35.

²⁷³ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 87.

²⁷⁴ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 42-43.

²⁷⁵ Essen, *Elise's Parijs*, 136.

²⁷⁶ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 81.

²⁷⁷ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 35.

hulpbehoevenden.²⁷⁸ Ze bood een handleiding aan voor vrouwen die zich wilden bezighouden met liefdadigheidswerk.²⁷⁹

Uiteindelijk zou Schiotling formuleren dat vrouwen een ‘dubbele roeping’ hadden, zowel binnen als buiten het huwelijk konden zij van nut zijn.²⁸⁰ Ze zette zich echter af tegen het idee dat vrouwen ook ‘mannenberoepen’ moesten kunnen uitoefenen. In een brochure uit 1864, *Wat is noodig? Eene vraag over vrouwelijke opvoeding, aan het Nederlandse volk*, verzette ze zich expliciet tegen beroepsmogelijkheden voor vrouwen buiten de sfeer van huishouden en opvoeding.²⁸¹ Historica Ulla Jansz stelt echter dat zij hier met de tijd milder in werd en het belang van vrijheid van ontwikkeling in meer richtingen erkende.²⁸²

De reden dat Schiotling hoofdzakelijk pleitte voor het uitoefenen van vrouwenberoepen was dat ze geloofde in een eigen aard en karakter van de vrouw.²⁸³ In *Evangeline* benadrukte ze dat fysieke en psychologische verschillen maken dat de vrouw een andere aanleg en bestemming heeft.²⁸⁴ Zo stelt ze dat de vrouw aanleg heeft om te voelen met haar hart en de man om te berekenen met zijn verstand. Moed en kracht ziet ze als mannelijke deugden, geduld en stille volharding als vrouwelijke.²⁸⁵

Anders dan veel tijdgenoten ontkende Schiotling echter dat er een verschil zou zijn in de verstandelijke aanleg tussen man en vrouw.²⁸⁶ De verstandelijke vermogens waren gelijk en vrouwen waren dus net als mannen in staat een degelijke opleiding te volgen.²⁸⁷ Geleerdheid was niet de bestemming van de vrouw, maar zij kon haar verstand wel degelijk ontwikkelen. Ze stelde niet dat alle vrouwen wetenschappelijk geschoold moeten worden, arbeid moeten verrichten of romans moeten schrijven. Ze bepleitte echter dat vrouwen die aanleg, gelegenheid en hiervoor belangstelling hebben, de mogelijkheid moeten hebben om te kunnen studeren en hun verstand ontwikkelen.²⁸⁸ Ze stelt in *Evangeline*: ‘Ik wil u

²⁷⁸ Broek, *Van Moeder op Dochter*, 57.

²⁷⁹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 226.

²⁸⁰ Braun, *De prijs van de liefde*, 49-50; Broek, *Van Moeder op Dochter*, 107.

²⁸¹ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 51-54.

²⁸² Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 70.

²⁸³ Nelleke Bakker, “Schiotling, Eliza Carolina Ferdinanda” in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (14 april 2015), geadopteerd door: G.A. Faber,

<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Fleischacker> (geraadpleegd 5 januari 2019).

²⁸⁴ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 52.

²⁸⁵ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 52.

²⁸⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 52-53.

²⁸⁷ Essen, *Elise's Parijs*, 136.

²⁸⁸ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 54.

geenszins tot een studieleven verlokken [...] maar ik wil dat de vrouw een denkend wezen zij, en geen onwetende ijdeltuit.’²⁸⁹

De afkeer ten aanzien van geleerde vrouwen is volgens Schiotling dan ook onterecht.²⁹⁰ Ten onrechte wordt volgens haar verondersteld dat ‘blauwkousen’ per definitie het huishouden verwaarlozen en hun kinderen laten verwilderen.²⁹¹ Zij zouden ontaarde wezens zijn zonder plichtbesef of liefde voor hun naasten, aan niets anders denken dan aan hun boeken en de emancipatie van de vrouw.²⁹² Ze herkende zichzelf duidelijk niet in dit beeld.

Schiotling beschouwde vrouwen en mannen als elkaars gelijken wat betreft hun verstand. Het huwelijk moest volgens haar ook gebaseerd zijn op gelijkheid, niet op de onderdanigheid van de vrouw. In 1878 zou ze in haar roman *Eigen meester blijven* beschrijven hoe gehoorzaamheid de liefde uitsluit omdat liefde gebaseerd is op innerlijke overeenstemming.²⁹³ In eerder werk zijn soortgelijke redeneringen al te zien. In de huidige tijd werd de vrouw volgens haar beperkt tot het zijn van ‘een werktuig [...] tot [...] genot, gemak en dienst’ van de man.²⁹⁴

Al met al kan Elise van Calcar-Schiotling als milde feministe worden gezien.²⁹⁵ De term feministe is hier echter enigszins misleidend omdat – zoals al aan de orde is gekomen – deze pas eind negentiende eeuw werd gebruikt. Schiotling kan halverwege de negentiende eeuw echter als een van de pioniersters voor de eerste feministische golf worden gezien, met haar streven voor onderwijs en opleiding voor vrouwen, haar oproep aan vrouwen zich in te zetten voor de maatschappij en vrouwelijke arbeid te verrichten. Ze bleef zich tweede helft negentiende eeuw uitspreken in de debatten over de vrouwenkwestie.²⁹⁶ Zo sprak zij nog op late leeftijd op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag in 1898 vol lof over de vooruitgang die had plaatsgevonden in de ontwikkeling van vrouwen.²⁹⁷ In het radicalere gelijkheidsfeminisme van na de jaren zeventig zou ze zich echter dikwijls niet kunnen vinden. Ze nam zo in de emancipatiebeweging van na 1870 een gematigde positie in.

²⁸⁹ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 112.

²⁹⁰ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 53.

²⁹¹ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 53.

²⁹² Calcar-Schiotling, *Evangeline deel I*, 164-165.

²⁹³ Braun, *De prijs van de liefde*, 55.

²⁹⁴ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 53.

²⁹⁵ Essen, *Elise's Parijs*, 136.

²⁹⁶ Poelstra, “De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij,” 21.

²⁹⁷ Poelstra, “De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij,” 21.

Discussies en doelen waar Schiotling veel waarde aan hechtte – bijvoorbeeld scholing van vrouwen en acceptatie van vrouwelijk schrijverschap – werden minder controversieel. De eerste HBS voor meisjes opende in 1867.²⁹⁸ Aletta Jacobs (1854-1929) werd in 1871 als eerste vrouw toegelaten als studente geneeskunde. Schiotling was ook zeker niet de enigste vrouw meer die publiekelijk het woord nam. Zij hield niet op zich voor haar idealen in te zetten, maar ze zou geen aanvoester worden in de eerste feministische golf van na 1870.

2.5. Critici en bewonderaars, vooroordelen en lof

In 1859 had Schiotling er op 37-jarige leeftijd al vele arbeidzame jaren opzitten als schrijfster. Zij had zich aan vele genres gewaagd, van kinderverhalen, poëzie, tijdschriften en sprookjes tot romans, volksverhalen en stichtelijke geschriften. Ze was uitgegroeid tot een nationale bekendheid. Ze mengde zich in verschillende discussies over maatschappelijke onderwerpen, religie, opvoeding, onderwijs en nog veel meer. Met haar schrijven over gevoelige en actuele thema's haalde zij zich echter dikwijls kritiek op de hals van andersdenkenden.

Geconfronteerd werd Schiotling met de – in hoofdstuk 1 beschreven – vooroordelen en bezwaren die velen hadden tegenover vrouwelijk schrijverschap. Uit haar werk en correspondentie blijkt dat ze hier kritisch op reflecteerde. Ze stelde dat mannen haar benaderden met medelijden en spot, en vrouwen met een mengeling van nieuwsgierigheid en vrees.²⁹⁹ Dikwijls poogde ze de bezwaren tegenover haar schrijverschap te ontkrachten door te benadrukken dat zij niet schreef om aanspraak te maken op geleerdheid. In *Tilburgse mijmeringen* (1851) schrijft zij: 'Met hatelijke trekken wordt nog altoos in de voorstelling van velen de vrouw van eenige ontwikkeling geteekend, en zelfs zij, die hoogst afkeerig van alle savanterie ook geen aanspraak maakt op geleerdheid, die als ik, slechts schrijft uit het gevoel des harten, zij wordt toch vaak nog aangestaard [...] als een wezen van vreemde natuur, dat bij ongeluk op deze planeet is verdwaald.'³⁰⁰ Schiotling poogde tegen het stereotype van de *savante* in te gaan. Dikwijls benadrukte ze dan ook te schrijven vanuit haar gevoel en voor een vrouwelijke doelgroep. Toen zij in de jaren vijftig een eigen tijdschrift op wilde richten

²⁹⁸ Bosch, "History and Historiography", 55.

²⁹⁹ Calcar-Schiotling, *Tilburgsche Mijmeringen*, 9.

³⁰⁰ Calcar-Schiotling, *Tilburgsche Mijmeringen*, 9.

noemde zij het vanzelfsprekend dat een vrouw in de eerste plaats voor 'haar zuster' werkt.³⁰¹

In haar tijdschrift maakt ze duidelijk dat ze zich realiseerde welke moeilijkheden ze zich op de hals haalde met haar keuze zich volledig aan het schrijven te wijden. Ze beschrijft hoe de door haar zo geprezen Da Costa haar aanmoedigde het schrijverschap op zich te nemen, maar haar hierbij wees op de zware toekomst die haar te wachten stond.³⁰² Haar eerste roman *Hermine* zou ze ook in 't geheim geschreven hebben.³⁰³

Schiotling kreeg inderdaad ook te maken met hevige kritieken op haar werk, door literaire recensenten of andere publicisten die het niet met haar eens waren. Veel van haar werk werd, afhankelijk van het genre en over welke thema's ze zich uitte, door verschillende mensen of groepen bepaald niet met open armen ontvangen. Ze stelde zelf dat ze met *Hermine* (1850) al haar eerste vijanden maakte, simpelweg omdat ze de 'godsdienstige krankheden' van haar tijd had bestreden en volgens sommigen zo het geloof zelf had aangevallen.³⁰⁴ De familieroman *De Dertiende* (1857) zorgde ook voor hevige kritiek. Ophef was er omdat ze karakters gebaseerd zou hebben op bestaande personen uit godsdienstige en ambtelijke kringen.³⁰⁵

Wanneer Schiotling als schrijfster buiten de normen van vrouwelijk schrijverschap trad, werd ze teruggefloten. Haar historische roman *Eene star in de nacht* werd duidelijk door sommige critici bekritiseerd doordat zij zich waagde buiten het domein waarin schrijfsters geacht werden te blijven.³⁰⁶ Zo schreef schrijver en redacteur H.J. Schimmel in 1857 in *de Gids* dat 'het lyrische element' bij Calcar te zeer overheerste voor een historische roman. Hij stelde dat ze haar onderwerpen beter zou kunnen ontleen aan haar eigen ervaringen in haar eigen tijd.³⁰⁷

Schiotling lijkt de kritiek van recensenten dikwijls hoog opgenomen te hebben.³⁰⁸ Ze zou in 1858 dan ook haar uitgever Kruseman verzoeken haar nieuwe tijdschrift niet op te sturen naar de recensenten: 'wil liever niet dat kakelaars als dat rampzalig ras van

³⁰¹ Jensen, *Bij uitsluiting voor vrouwelijke sekse geschikt*, 13

³⁰² Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 344-345.

³⁰³ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 346.

³⁰⁴ Calcar-Schiotling, *Op de grenzen van twee werelden*, 347-348.

³⁰⁵ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 263-269.

³⁰⁶ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 63.

³⁰⁷ Streng, *Geschapen om te scheppen*, 63.

³⁰⁸ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 137-138.

recensenten zijn, er het publiek goed of kwaad van zeiden. Is het niet mogelijk een werk uit te geven zonder er al die snuifneuzen overheen te laten vallen.’³⁰⁹

Met haar werk bereikte Schiotling echter ook veel zielsverwanten en bewonderaars, in thema’s als religie, opvoeding of de vrouwenkwestie. Ze had vele mensen om zich heen die haar gunstig gezind waren en ruimdenkend tegenover haar schrijven stonden. Ze had een netwerk van vooraanstaande mensen, zoals Da Costa, Thorbecke, Busken Huet, Kuyper en Bosboom-Toussaint, met wie zij correspondeerde. Literaire critici stonden ook niet alleen kritisch tegenover haar werk.

In een opvallend positieve recensie van *Een Star in den Nacht* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1854 wordt opgemerkt: ‘Onze tijd onderscheidt zich ook dáárdor, dat vele vrouwen de pen voeren [...]. Dat sommigen ervan beter den tijd zouden besteden wanneer zij zich tot zediger arbeid bepaalden, is, naar veler oordeel, niet te betwijfelen; maar men zou geheel gevoelloos en onbillijk moeten zijn, als men niet gaarne erkennen wilde, dat ook onder onze Vaderlandsche Schrijfsters eenigen zijn, die op onverdeelde hoogachting en bewondering aanspraak hebben.’³¹⁰ De criticus rekende Schiotling onder deze vaderlandse schrijfsters. Ze maakte zeker deel uit van een kleine groep schrijfsters die een bepaalde status hadden verworven met hun werk.

Aan het eind van haar leven zou Schiotling in toenemende mate vanwege haar betrokkenheid bij het Spiritisme – een stroming die zich bezighield met geestenverschijningen en seances – met de nek worden aangekeken.³¹¹ Bij haar begrafenis zouden voornamelijk Spiritualistische vrienden aan het woord zijn geweest. Vlak na haar dood, in 1905, werd er spijt betuigt in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* dat haar niet meer eer toekwam: ‘Mevr. v. Calcar had het verdiend dat het aan den grooten kring [...] nog eens was gezegd hoe de beroemde schrijfster van voor een halve eeuw thans aan het einde was van een lang leven, waarin ook nog wel op allerlei ander gebied veel was gedacht en veel was gewerkt.’³¹²

³⁰⁹ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 299.

³¹⁰ Johannes Hendrik Sonstral, ‘Recensie Eene Star in den nacht. Schetsen uit het laatst der XVe eeuw,’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1854): 133.

³¹¹ Riet Schenkeveld van der Dussen, ‘A Versatile Pen: Eliza Carolina Ferdinanda Scholing.’ In *Women’s writing from the Low countries 1200-1875: a bilingual anthology*, Lia van Gemert e.a., ed. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 539.

³¹² Rijke de Wolf, ‘Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar,’ *Jaarboek van der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (jaargang 1905): 151.

De journalist M.J. Brusse zou voor Schiotlings dood in 1897 de mensen nog eens aan haar gedrevenheid herinneren: '[...] de vrouw, die, onverschillig voor wat er van zeggen zou, in veel bekrompener jaren moedig als spreekster optrad hier en in 't buitenland, om met het levende woord hulpstroepen in den strijd voor haar idealen te werven; - die een *eigen* meening over alle voorname kwesties van haar tijd in onvermoeide studie opbouwde en dan hardnekkig bleef verdedigen, niet bang zelfs voor groote namen [...]'³¹³

Met gebruik van deze inzichten in Schiotlings leven, ideeën en persoonlijkheid zal ik nu beginnen aan de analyse van haar reisverslag uit 1859, geschreven naar aanleiding van de reis die ze in september 1858 maakte naar Parijs. Uit voorgaande paragrafen blijkt dat Schiotling in deze periode een van de weinige gevierde schrijfsters van Nederland was. Ze had te maken had met veel kritiek, maar ook bewondering. We weten dat ze zich rond 1858 ging bezighouden met de pedagogische methode van Fröbel. We weten daarnaast dat ze tot begin 1859 voor het inkomen zorgde binnen haar huishouden, totdat haar echtgenoot werd benoemd tot burgemeester. We weten ook veel over haar religieuze ideeën en de centrale rol die deze in haar leven en denken speelden. Daarnaast hebben we haar ideeën over de rol en positie van vrouwen besproken. We weten ook hoe ze zelf reflecteerde op haar positie als schrijfster. Al deze informatie zal onmisbaar blijken voor verdere analyse van het reisverslag.

³¹³ Brusse, 'Elise van Calcar', 519.

Hoofdstuk 3: Analyse reisverslag: Wat Parijs haar te zien en te denken gaf

3.1. Analyse reisverslag

Waar schrijft Schiotling over en op welke wijze? In hoeverre en op welke wijze brengt ze bepaalde ideeën over op de lezer? Ik zal hier naar de inhoud van het reisverslag kijken. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van een waarnemingsinstrument (zie bijlage). Kunnen we uit het reisverslag afleiden wat haar motieven zijn voor het schrijven? De voorkennis over haar ideeën en denkbeelden – behandeld in hoofdstuk twee – is hierbij onmisbaar.

Om de analyse van het reisverslag overzichtelijk te houden zal ik deze opdelen in een aantal thema's, waarna ik vervolgens per thema zal kijken wat en hoe Schiotling hierover schrijft. Ik zal voornamelijk kijken naar hoe haar pedagogische, 'feministische' en religieuze ideeën al dan niet tot uiting komen in het reisverslag. Uitdaging in de analyse is namelijk dat Schiotling over sommige onderwerpen zeer impliciet schrijft. Alleen door wat we al weten over deze ideeën wordt duidelijk wat ze bedoelt in bepaalde passages.

Er zijn echter in het reisverslag vele thema's waar Schiotling veel of op opmerkelijke wijze over schrijft. Beknopt zal ik dan ook enkele andere thema's behandelen die in mijn ogen een bijdrage leveren aan begrip van het reisverslag en haar motieven het te schrijven. Een interessante vraag hierbij is bijvoorbeeld of Schiotling zich meer op 'vrouwelijke' onderwerpen richtte. We weten dat thema's als politiek en geschiedenis omstreden waren voor vrouwen om over te schrijven. Hoe behandelt Schiotling deze 'mannelijke' onderwerpen?

Het is belangrijk om in gedachten te houden dat mijn thematische indeling niet gebaseerd is op hoe Schiotling haar reisverslag heeft ingedeeld. De passages die ik per thema zal behandelen, komen verspreid in verschillende hoofdstukken van het reisverslag terug. Bovendien zullen veel thema's met elkaar in verband staan. We zagen in hoofdstuk twee bijvoorbeeld al dat Schiotlings pedagogische opvattingen en die over vrouwen met elkaar verbonden waren. Hoewel ik deze thema's omwille van een overzichtelijke analyse heb gescheiden, zijn deze in wezen niet los van elkaar te zien. Ik zal hier bij elk thema een beknopte samenvatting geven. Uiteindelijk is het doel hier de voornaamste ideeën en boodschappen die Schiotling aan de lezer overbrengt te doorgronden en te beschrijven hoe zij schrijft (of niet schrijft) over bepaalde thema's.

Ontstaan reis, schrijven en uitgave

Allereerst is het echter wenselijk te kijken naar wat Schiotling zelf schrijft in het reisverslag over het ontstaan van haar reis en haar motieven hierover te schrijven. Zoals Schiotling schrijft, ontstond het idee voor haar reis naar Parijs terwijl zij in Brussel een cursus over de methode van Fröbel bijwoonde van Henriette Breijmann. Toen de cursus werd onderbroken door de vakantie besloten Schiotling, Breijmann en Marenhöltz samen naar Parijs te reizen.³¹⁴ Marenhöltz moest erheen voor zaken omtrent de methode van Fröbel, waarover zij onder andere sprak op bijeenkomsten. Breijmann had er ook kennissen. Schiotling benadrukt in het reisverslag vooral haar wens de stad te leren kennen.³¹⁵

In de laatste alinea van het reisverslag geeft Schiotling haar motivatie voor het schrijven van het verslag:

Wat mijn uitstapje mij te zien en te denken gaf, teekende ik op voor verwanten en vrienden en voor diegenen onder mijne landgenooten, die zich moeten vergenoegen met te reizen in het hoekje van den haard, maar toch wel eens willen weten, hoe het er tegenwoordig bij onze burens uitziet. Hun bied ik deze bladen aan, niet als een volledig reisboek of als een geleerd onderzoek, maar als de vlugtige schetsen uit mijn dagboek, te huis een weinig afgewerkt, uit behoefte om de indrukken te verlevendigen en mijne reisbeelden zuiverder voor mij zelve te bewaren.³¹⁶

Ze stelt hier het werk aanvankelijk voor zichzelf te hebben geschreven, als herinnering aan haar ervaringen en indrukken in de stad. Men moest het vooral niet als een geleerd onderzoek opvatten.

Ten tweede is het wenselijk om naar de publicatie van het reisverslag te kijken. Het reisverslag werd gepubliceerd door uitgeverij A.C. Kruseman in Haarlem. Schiotling had al eerder met deze uitgeverij gewerkt. Deze had haar eerste boekje *Rongmans Huisgezin* (1848) uitgegeven. Daarnaast had Schiotling lange tijd – vanaf 1853 – Arie Cornelis Kruseman (1818-1894) geprobeerd over te halen een tijdschrift onder haar redactie te publiceren, met

³¹⁴ Elise van Calcar-Scholing, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. (Haarlem: A.C. Kruseman, 1859), 36.

³¹⁵ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 36-37.

³¹⁶ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 421.

bijdragen alleen door vrouwen.³¹⁷ In 1857 bleek hij hiertoe bereid, waarna in 1858 *Tijd en Toekomst, in het licht van Geloof en Hoop* uitkwam. Het tijdschrift liep echter niet goed en werd snel stopgezet.³¹⁸ Ze spraken toen af dat Schiotling een roman zou schrijven die Kruseman kon publiceren.

Na Schiotlings reis naar Parijs verdwijnt deze roman echter volledig op de achtergrond. Schiotling schrijft A.C. Kruseman na terugkeer: 'Gij verlangdet eerlang iets voor uwe pers [...] – maar niets wou mij warm, leven, beziel worden en alles verdween gedurig in een of ander beeld uit mijn reisboek. Parijs kwam alles verduisteren. Ik begon dan om mij een weinig van dien overlast van herinneringen te ontladen, eenige schetsen en aantekeningen, dromen en mijmeringen te voltooien. Dat gaf lucht – en zoo rijk bleek mijne bouwstof, dat ik besloot dat niet te laten verroesten en vervliegen, doch nu ontstaat er een heel boekdeel.'³¹⁹ Ze is vastbesloten Kruseman te overtuigen dit boekdeel te publiceren. Ze schrijft hem anders naar een andere uitgeverij te gaan: 'Gij zult tegen mij pruttelen – alleen wees niet boos, gij gevoelt zelf hoe zoo iets zich in geest en hoofd toedraagt. Zegt mij spoedig uwe opinie en of gij mijne ethische en aesthetische blikken op Parijs wilt hebben.'³²⁰ Kruseman zou het werk met de titel *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* in 1859 publiceren.

Het reisverslag

Het reisverslag telt 421 pagina's en is ingedeeld in zeventien hoofdstukken. Schiotling heeft haar reisverslag thematisch ingedeeld. De hoofdstukken verwijzen ofwel naar specifieke uitstapjes of bezienswaardigheden: *Asile voor weesjes te Belleville, Museum van het Louvre, Sèvres, de Toren St. Jacques-la-Boucherie, Père la Chaise*, ofwel naar personen: *Mevrouw van Marenholtz, Provessor Chéve*, ofwel naar algemene bezigheden of waarnemingen in Parijs: *Over de grenzen, Parijs, wandelingen, leefwijze, Schouwspelen, Nieuw en vernieuwd, Kerken, Merkwaardige gebouwen, Zondagen, Laatste tochten*.

³¹⁷ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 275.

³¹⁸ Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, 298-300; Lotte Jensen, 'De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief,' *Tijdschrift voor Nederlandse Letterkunde*, nr3 (jaargang 2001):229.

³¹⁹ Elise van Calcar-Schiotling, *Brieven van Elise van Calcar-Schiotling aan A.C. Kruseman, 1858-1859, Betreffende de uitgave van haar: Wat Parijs mij te zien en te denken gaf. (1858-1859)*, Kruseman Papers, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universitaire Bibliotheken Leiden, 3.

<http://hdl.handle.net/1887.1/item:1905090>

³²⁰ Elise van Calcar-Schiotling, *Brieven van Elise van Calcar-Schiotling aan A.C. Kruseman*, 3.

Schiotling houdt geen chronologische volgorde aan in haar reisverslag. Het is onduidelijk wat wanneer plaatsvond. Vaak is ook onduidelijk of ze een plek eenmaal of meerdere keren heeft bezocht. In haar beschrijving van de Champs Elysees bijvoorbeeld laat ze de lezer expliciet weten dat – aangezien ze in haar verslag geen vaste volgorde aanhoudt – ze twee afzonderlijke bezoeken voor het gemak samen beschrijft.³²¹ Ze hanteert ook geen vaste opbouw in de hoofdstukken. Zo beschrijft ze in hoofdstuk drie chronologisch haar aankomst en eerste dag in Parijs, terwijl ze in hoofdstuk twaalf verschillende kerken beschrijft die ze verspreid tijdens haar reis bezocht.

Ik zal in de analyse pogen rekening te houden met het gegeven dat – zoals vaak binnen het genre – feit en fictie niet altijd te onderscheiden zijn. Zeer waarschijnlijk maakte Schiotling aantekeningen tijdens haar reis. Ze verwijst hier een aantal keer naar. Deze zijn echter helaas niet bewaard gebleven.³²² We weten ook dat ze het verslag pas schreef na thuiskomst. Lastig is dat Schiotling niet consistent is in de hoeveelheid informatie die ze verschaft over de context van een gebeurtenis of gesprek. Dit is vooral problematisch bij bepaalde ontmoetingen of dialogen die ze beschrijft. Het valt op dat ze dikwijls een persoon prijst, waarna ze overgaat tot een beschrijving van een discussie met deze persoon. Vervolgens wordt in deze dialoog een conclusie bereikt die geheel in lijn is met Schiotlings eigen opvattingen. Dit roept twijfels op of deze dialogen werkelijk woord voor woord hebben plaatsgevonden of dat ze deze dialogen construeert om haar eigen standpunt op de lezer over te brengen. Ik zal in mijn analyse dan ook niet alleen kijken naar passages waarin Schiotling expliciet haar mening uit, maar ook aandacht besteden aan wat ze schrijft over de ideeën van anderen en aan de dialogen die zij citeert. Schiotling uit hierin herhaaldelijk een eigen mening. Uit de context van wat al bekend is over haar ideeën en denkbeelden wordt hierbij veel duidelijk. Daarbij is het ook belangrijk te kijken in welk opzicht er sprake is van ‘othering’ en welke boodschap ze daarmee overbrengt op de lezer. Wanneer en met welk doel zet Schiotling zich af tegen de Fransen of Franse gebruiken?

3.1.1 Opvoeding en onderwijs

Allereerst zal ik kijken of en hoe Schiotlings ideeën over opvoeding en onderwijs tot uiting komen in het reisverslag. We weten dat haar reis werd ondernomen in een periode waarin

³²¹ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 82.

³²² Essen, *Elise's Parijs*, 138.

haar ambities groeiden om het onderwijs en de opvoeding in Nederland te verbeteren. Door mevrouw von Marenholtz was ze kort daarvoor bekend gemaakt met de ideeën van Friedrich Fröbel. Zonder deze introductie zou ze niet naar Brussel zijn gereisd om de cursus bij te wonen van Henriette Breijmann over Fröbels methode en hadden de drie nieuwe vriendinnen niet kunnen besluiten samen naar Parijs te reizen. Schiotling benadrukt deze ontstaanscontext van haar reis door in hoofdstuk twee uitvoerig te schrijven over mevrouw von Marenholtz, de ideeën van Friedrich Fröbel en het bijwonen van de cursus. In hoofdstuk drie begint Schiotling pas over haar reis naar Parijs. Inhoudelijk schrijft Schiotling voornamelijk in hoofdstuk twee over Fröbels methode. Wat opvalt in latere hoofdstukken is dat ze kritiek uit op de opvoeding van Franse kinderen in Parijs. Daarnaast keurt ze het Nederlandse gebruik af Franse opvoedsters aan te stellen.

In hoofdstuk twee schrijft Schiotling zeer prijzend over Fröbel en zijn methode. Ze beschrijft hem als een geniale pedagoog.³²³ Hij zou de kinderlijke natuur grondig bestudeerd hebben en zo tot een methode zijn gekomen die aansluit bij de natuurlijke en zelfstandige ontwikkeling van een mens.³²⁴ Ze schrijft: 'Zijn opvoedingssysteem heeft de strekking, om tot zelfstandige werkdadigheid op te leiden en te vormen tot vrijheid- *maar vrijheid onder eene wet, [...] die de goddelijke orde is in de stoffelijke en zedelijke wereld.*'³²⁵

Schiotling stelt dat er in de huidige opvoeding teveel een beroep wordt gedaan op het geheugen, een stelling die ze al in eerder werk had geponeerd.³²⁶ God heeft echter volgens haar elke nieuwe generatie eigen krachten gegeven waarmee zij wijsheid kunnen vinden.³²⁷ Zij moeten daarom niet hun voorgangers leren napraten maar zich zelfstandig ontwikkelen. Hierdoor is het in de methode van Fröbel zo belangrijk een kind zich in de eerste zeven levensjaren natuurlijk te laten ontplooiën.³²⁸ Ouders en onderwijzers zijn daar echter volgens haar helaas dikwijls te ongeduldig voor. Ze geven het kind te zwaar leerwerk, waardoor het vervalt in 'het wezenlooze nadoen en werktuigelijke klappen, dat iets lijkt en niets is – dan *onnatuur.*'³²⁹

³²³ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 25-28.

³²⁴ Idem., 25-28; Idem., 34.

³²⁵ Idem., 26.

³²⁶ Calcar-Schiotling, *Evangeline tweede deel*, 22.

³²⁷ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 33.

³²⁸ Idem., 34.

³²⁹ Idem., 31.

Opvallend is dat Schiotling hier ook benadrukt dat de methode van Fröbel samen moet gaan met een opvoeding in de geest van het Evangelie. Volgens haar zou Fröbel een opvoeding onvruchtbaar achten wanneer niet de Christelijke godsdienst ten grondslag werd genomen.³³⁰ Dit sluit aan bij ander werk van Schiotling waarin ze het Evangelie centraal achtte voor een geslaagde opvoeding.

Uit hoofdstuk twee blijkt duidelijk dat Schiotling de lezer wil overtuigen van de effectiviteit van Fröbels methode. Ze spreekt er expliciet haar volle vertrouwen in uit: '[...] ik heb er reeds veel goeds en schoons van gezien en houdt mij overtuigd, dat deze methode bestemd is om, gewijzigd naar elken landaard, allengs bij alle beschaafde volken ingang te vinden [...]'³³¹ Nederland kan er volgens haar zeker wat bruikbaar uithalen.³³²

Schiotling ontkracht zelfs bij voorbaat al de mogelijke kritiek op de effectiviteit van de methode. Zo stelt ze dat het niet tegen de deugdelijkheid van de methode getuigt, als deze door een gebrekkige toepassing niet tot het gewenste resultaat leidt.³³³ Daarnaast benadrukt ze hier in het reisverslag enkel een beknopte schets van de methode te hebben gegeven. In ander werk wenst ze hier dieper op in te gaan. Ze doet dan ook het verzoek aan de lezer niet te haastig te oordelen, aangezien ze nog niet alle bedenkingen heeft kunnen weerleggen.³³⁴

Het reisverslag is het eerste werk waarin Schiotling over Fröbels methode schrijft en dit hoofdstuk toont aan hoezeer ze na thuiskomst bezig was met haar nieuwe missie: het verspreiden van de pedagogische ideeën en methode van Fröbel in Nederland. Ze doet een duidelijke aankondiging van meer werk dat hierop is toegespitst. Waar Schiotling in hoofdstuk twee uitgebreid ingaat op de methode, zijn er in de rest van het reisverslag alleen nog wat verwijzingen te vinden. Zo vermeldt ze bijvoorbeeld dat in een door haar bezocht weeshuis de methode van Fröbel is ingevoerd.³³⁵ Ze is zeer lovend over hoe de zusters – *Soeurs de Charité* – daar de kinderen opvoeden.³³⁶ Hiermee veronderstelt ze een verband tussen een geslaagde opvoeding en de methode. Kortom niets dan lof voor Fröbel en zijn pedagogische methode.

³³⁰ Idem., 29.

³³¹ Idem., 31-32.

³³² Idem., 30-31.

³³³ Idem., 31.

³³⁴ Idem., 35.

³³⁵ Idem., 133.

³³⁶ Idem., 126-127.

In het reisverslag pleit Schiotling ook meer algemeen voor een verbetering van opvoeding en onderwijs. In het bijzonder roept ze haar vrouwelijke lezers op zich hiervoor in te zetten. De opvoeding is immers de ‘schoonste, rijkste taak, de verhevenste werkzaamheid der vrouw’.³³⁷ Vrouwen tasten volgens haar helaas nog in het duister hoe de verbetering van opvoeding precies aan te pakken.³³⁸ Ze spreekt de wens van zichzelf en Marenholtz uit dat de vele bestaande vrouwenverenigingen in Nederland zich zullen inzetten voor het belang van het kind.³³⁹ Ze benadrukt dat Marenholtz op dit gebied veel verwacht van Holland: ‘[...] waar de ernst en waardigheid van het huiselijk leven zoo goed worden verstaan, waar zij de scholen, vooral die voor kleine kinderen, zooveel beter behartigd zag dan bij andere volken.’³⁴⁰ Ze moedigt haar Nederlandse (vrouwelijke) lezers zo aan voorloper te blijven in de hervorming van opvoeding en onderwijs.

Schiotling maakt in het reisverslag duidelijk dat de Fransen daarentegen een flinke achterstand hebben wat betreft de kwaliteit van hun onderwijs en opvoeding. Dit laat ze onder andere blijken uit een beschrijving die ze geeft van een vergadering van letterkundigen en onderwijzeressen, waar mevrouw von Marenholtz was uitgenodigd te spreken over de ontwikkeling van kinderen.³⁴¹ Allereerst benadrukt Schiotling hoe achteloos het verhaal van Marenholtz werd ontvangen door de aanwezige Franse dames.³⁴² De Franse dames dachten volgens haar vast dat hun levendige Fransjes te wuft voor zo’n opvoeding zouden zijn. Ze schrijft: ‘Zij zouden niet meer zo wuft en ontembaar zijn als zij worden beziggehouden overeenkomstig hun aanleg en behoefte [...]’³⁴³

Schiotling citeert vervolgens een dialoog met ene Franse heer R., die haar tijdens de vergadering vertelt dat er geen slechtere opvoedsters zijn dan de Fransen. Ze citeert zijn woorden: ‘[...] ik heb een groot deel der beschaafde wereld bereisd, en mij in drie verschillende werelddeelen oponthouden, maar ik betuig u, daar zijn geen slechter moeders op de aarde, dan de Fransche vrouwen. Zend ons toch Hollandsche en Duitsche vrouwen, opdat zij haar leeren hare kinderen lief te hebben, en op te kweeken als redelijke wezens.’³⁴⁴

³³⁷ Idem., 36.

³³⁸ Idem., 36.

³³⁹ Idem., 36.

³⁴⁰ Idem., 36.

³⁴¹ Idem., 353.

³⁴² Idem., 353.

³⁴³ Idem., 353.

³⁴⁴ Idem., 354.

Schiotling geeft deze man een zeker aanzien door te benadrukken dat hij een geboren Parijzenaar is en daarnaast ook nog redacteur van een orgaan van de vrijmetselarij.³⁴⁵ Ze lijkt te impliceren dat hij daarom een helder beeld moet hebben van de gebrekkige Franse opvoeding.

Dit benadrukken van een gebrekkige Franse opvoeding is opvallend. In Nederland was het toentertijd gebruikelijk in welgestelde gezinnen Franse gouvernantes aan te stellen. We weten al dat Schiotling hier kritisch over was. In de dialoog met de heer R. vertelt ze hem dat fatsoenlijke moeders in Nederland snakken naar Franse bonnes en gouvernantes. Hij zou haar daarop gewaarschuwd hebben: ‘Dat is het grootste bewijs van zedelijken teruggang, van noodlottig verval van uwe aloude gezegende huiselijke gewoonten, Mevrouw! Dat zal de vloek voor uw land worden, ik bid u, zeg het voort!’³⁴⁶ Hij stelt dat de ontwikkeling van de vrouw in Frankrijk veel te laag staat om vrouwelijke opvoedsters uit te zenden. Daarnaast zou het onderwijs in slechte staat verkeren.³⁴⁷ In deze passage maakt Schiotling zo – net als in eerder werk – duidelijk dat het aanstellen van Franse opvoedsters een kwalijke zaak is, ditmaal op het hart gedrukt door een Fransman zelf.

De man vertelt haar ook nog dat Parijs over het algemeen geen geschikte plek is voor de opvoeding van een kind.³⁴⁸ Hij is niet de enige met deze overtuiging die Schiotling in het reisverslag beschrijft. Zo citeert ze ook een zuster van een weeshuis, wanneer zij het heeft over haar bezorgdheid over de kinderen als zij naar de stad worden gezonden: ‘Zou ik mijne kleine leerlingen daarginds in de bedompte stad laten verkwijnen? [...] hier hebben zij lucht en zonneschijn en groen, hier ademen zij gezondheid in, hier springen zij rond in den hof.’³⁴⁹ Schiotling brengt zo duidelijk de mening naar voren dat Parijs geen gepaste plek is voor een kind, in tegenstelling tot de vrije natuur. Deze kritiek lijkt sterk samen te hangen met andere ideeën die ze heeft over de stad, welke later aan de orde komen.

3.1.2 Religie

In het reisverslag komen verscheidene religieuze ideeën naar voren. Schiotling schrijft onder andere over de verschillende kerken in Parijs, de zondagsbesteding, religieus fanatisme en

³⁴⁵ Idem., 354-355.

³⁴⁶ Idem., 354.

³⁴⁷ Idem., 354.

³⁴⁸ Idem., 355.

³⁴⁹ Idem., 128.

godsdiensttwijfels. Haar uiteenzettingen met betrekking tot religie komen voornamelijk voort uit bezoeken aan de kerken in Parijs. Haar religieuze verhandelingen – vaak in combinatie met allerlei filosofische verwijzingen – kunnen lang van stof zijn, waardoor ik genoodzaakt ben niet alle verwijzingen aan de orde te laten komen.

Parijs was overheersend Rooms-Katholiek en Schiotling wordt als protestantse vrouw dan ook veelvuldig met het Katholicisme geconfronteerd. Ik heb opgemerkt dat Schiotling in eerder werk kritisch was op bepaalde aspecten van het katholieke geloof. In het reisverslag komen bepaalde bedenkingen uitgebreid aan bod. Op het eerste gezicht lijkt ze voornamelijk kritiek te uiten op de Katholieke Kerk. Kritiek bijvoorbeeld op het uiterlijk vertoon, de Mariaverering, Heiligenverering en de hiërarchische structuur met het priesterschap. In een aantal passages lijkt ze te veronderstellen dat deze vorm van godsverering afdoet aan de zuiverheid van het geloof, een mening die wellicht menig protestantse lezer met haar deelde.

Uiteindelijk blijkt Schiotlings mening echter genuanceerder. Kritiek – in beginsel – gericht op het Katholicisme slaat dikwijls om in kritiek op bepaalde protestantse ideeën. Ze wijst op de hypocrisie van protestantse kritiek op de katholieken en beschrijft hun eigen godsdienstige dwalingen. Ik zal hier eerst enkele voorbeelden geven van passages waarin Schiotling haar bedenkingen uit over het Katholicisme, gevolgd door passages waarin ze juist deze bedenkingen bekritiseert en overgaat tot het pleiten voor verzoening tussen de twee geloven.

Schiotling is in het reisverslag kritisch op de weelde in katholieke kerken. In vele passages is dit terug te zien. Naar aanleiding van de kleurrijke glasschilderingen in de kathedraal de St. Goedele schrijft ze: 'O eenvoudige goddelijke waarheid! Wanneer zal uwe naaktheid zelve uw heerlijkst sieraad zijn!'³⁵⁰ Ze stelt dat de menigte nog onvatbaar is voor een dienst van God in geest en in waarheid. Men begrijpt nog niet dat het allereenvoudigste het goddelijkst is.³⁵¹ Door de weelde in de Nôtre-Dame schrijft ze te moeten denken aan de woorden van de Duitse Maarten Luther (1483-1546): 'De regte ware schat der kerk is het Heilig Evangelium der heerlijkheid en der genade Gods.'³⁵² Zo benadrukt ze dat de materiële schatten van een kerk geen religieuze waarde hebben.

³⁵⁰ Idem., 12.

³⁵¹ Idem., 12.

³⁵² Idem., 226.

Schiotlings ergernis over de katholieke Mariaverering komt ook naar voren. Ze schrijft met verontwaardiging over een afzichtelijk Mariabeeld in de St. Goedele. In eerder werk had ze al beschreven niet positief te staan tegenover deze vorm van Mariaverering. Dat een afzichtelijk exemplaar in deze kerk door duizenden werd vereerd leidt tot het uiten van ergernis in het verslag.³⁵³

Schiotling bekritiseert ook de hiërarchische organisatie van de Katholieke Kerk. Ze contrasteert de huidige Katholieke Kerk met die uit een ver verleden, toen de mensen dichter bij God stonden.³⁵⁴ Toen was er volgens haar nog een zuiver soort kerk zonder heilighdommen en hiërarchie, waarin de gemeente in gelijkheid samenkwam met God in hun midden. Ze stelt: 'Het is hier alles klaar en eenvoudig, openbaar en gemeenschappelijk; nergens een huiveringwekkend heiligdom, welks drempel de priester met vreezen en beven nadert, terwijl het volk van verre moet staan; [...].'³⁵⁵

Schiotling benadrukt dat de 'priesters' van toen niet gescheiden waren van de rest van het volk.³⁵⁶ Het huidige priesterschap zou echter de gemeente uit de kerk verdringen, wat ertoe leidt dat de leek steeds verder van God verwijderd raakt. Ze schrijft: 'Hoe meer het priesterschap de gemeente verdringt, zoo te meer wordt ook de geest Gods door den geest der wereld verdrongen; de priesterkerk begint al meer en meer zoo naar den Joodschen als naar den Heidenschen tempel te zweemen, en eindelijk is het eenvoudige schip tot een labyrinth van heilige kapellen en nevenzaken geworden, die den kruisvorm schier onkenbaar maken.'³⁵⁷ Volgens haar raakt in de Katholieke Kerk met hun priesters, heiligen, beelden en uiterlijk vertoon dus het zuivere geloof overschaduwd.

In deze voorbeelden uit ze duidelijk haar bedenkingen over aspecten van de Katholieke Kerk. Er zijn echter ook passages in het reisverslag die blijk geven van begrip voor of zelfs verdediging van katholieke gebruiken. Ze wijst de protestanten daarbij op hun eigen godsdienstige dwalingen.

Zo is Schiotling in het reisverslag kritisch over de versieringen in de 'pronkzieke' kerk Madeleine, maar maakt ze ook duidelijk dat men daar alsnog in geest en waarheid kan

³⁵³ Idem., 13.

³⁵⁴ Idem., 214-217.

³⁵⁵ Idem., 215.

³⁵⁶ Idem., 214-215.

³⁵⁷ Idem., 215-216.

bidden. Ze beschrijft er een droevige vrouw te zien bidden.³⁵⁸ Iemand die zo oprecht kan bidden moet volgens haar wel een hart vol geloof hebben.³⁵⁹ Ze komt zo tot de conclusie dat de weelde van de kerk niets afdoet aan de waarde van de gebeden van de vrouw: ‘Wat zijn uwe versierselen, bij de levensvolle parelen uit zulke tot God geheven oogen? [...] O trotsche Madelaine, wat zijn ze min bij het offer van een hart, dat hier de krachten vond om te rusten in Gods wil!...’³⁶⁰

Een vergelijkbare passage is te vinden over de versierde kerk de Saint-Roch. Schiotling schrijft dat ze niet gelooft dat de ‘theateropschik’ er alle ‘zuivere hemelglans’ vernietigd.³⁶¹ Ze richt zich direct tot de protestantse lezer: ‘Misschien ergert het mijn volijverigen Protestantschen lezer, dat ik bij de aanschouwing van zulke materieele middelen, om op de zinnen des volks te werken, niet in verontwaardiging losbarst over zulk eene plumpe theatervertooning.’³⁶² Over de mensen die zich echter enkel in de kerk bevinden om hierover te oordelen vraagt ze zich af: ‘[...] zijn die anderen waarlijk zoo veel beschaafder en beter, die, in den waan van meerdere verlichting, spottend rondloopen, zooals hier vaak in de kerken geschiedt.’³⁶³

Schiotling ziet dit als protestantse hypocrisie. Volgens haar keuren de protestantse ‘beeldstormers’ de katholieke zinnelijke beeldendienst af, terwijl er in hun kerken wel degelijk ook een beeldendienst aanwezig is. Zij vullen dan niet hun kerken met beelden, maar wel hun preken.³⁶⁴ Schiotling gaat zo over tot kritiek op de theatrale protestantse preken. Predikanten spelen volgens haar te veel in op de zinnen van het volk en te weinig op het geweten.³⁶⁵ Ze schrijft: ‘Zoo lang wij Protestanten nog hunkeren naar die beeldendienst der fantasie, zoolang wij nog hard loopen om ons bij den meest dramatischen prediker te verdringen, zoolang moesten wij onze Roomsche Katholieke medechristenen niet voor zoo veel zinnelijker uitkrijten dan wij zelve nog zijn.’³⁶⁶

Ze maakt in het reisverslag ook duidelijk dat de behoefte aan uiterlijk vertoon waar dit religie betreft aanwezig is bij vrijwel alle kerken en stromingen, zelfs bij sektes die zich eerst

³⁵⁸ Idem, 404-406.

³⁵⁹ Idem., 406.

³⁶⁰ Idem., 406-407.

³⁶¹ Idem, 343-344

³⁶² Idem., 344.

³⁶³ Idem., 344.

³⁶⁴ Idem., 344.

³⁶⁵ Idem., 345-346.

³⁶⁶ Idem., 345.

om deze reden zo minachtend hadden afgezet tegen bestaande kerken.³⁶⁷ Ze schrijft: 'Worden onze christelijke ceremonien verworpen, men zal zich andere symbolische handelingen uitvinden, *want de mensch heeft daar behoefte aan*. Er is zooveel dat niet met woorden is uit te drukken, en wij zoeken een symbool en vinden zinnebeeldige handelingen uit.'³⁶⁸

Waar het de behoeftes van de mens betreft, stelt Schiotling vast dat de Katholieke Kerk deze soms beter bevredigt dan het huidige protestantisme. Zo schrijft ze over een vrouw die het protestantisme had ingeruild voor het katholicisme, omdat ze daar tenminste troost kon vinden: '[...] haar hart en ziel dorstten naar troost, naar een vasten ankergrond, [...] die het weifelende Protestantisme van onzer dagen, dat niet regt weet in wien het gelooft, haar niet geven durfde.'³⁶⁹ De kritiek die Schiotling in eerder werk had geuit op de stand van het protestantisme met alle afscheidende stromingen en twisten is hierin duidelijk terug te zien.

In een opvallende passage komt Schiotling tot een verzoenende conclusie over de verschillen in godsdienstoefening – voornamelijk in het gebed – tussen protestanten en katholieken. Binnen het katholicisme is het gebruikelijk de gebeden te richten tot de heiligen, terwijl men binnen het protestantisme direct tot God bidt. In de passage beschrijft Schiotling een dialoog met een katholieke zuster over de vraag of de gebeden tot de heiligen of direct tot God gericht behoren te zijn.³⁷⁰ Ze komen tot de conclusie dat, aangezien de gebeden van beiden worden gehoord, God aan dit verschil geen waarde hecht. Schiotling citeert zichzelf: '[...] wij gaan beiden tot éénen Vader, en Hij versmaadt ons niet om onze *wijze van doen*, of om den vorm van ons denken en voorstellen- het hart, het biddende hart alleen ziet Hij aan.'³⁷¹ God is volgens haar een trouwe redder in nood, ook voor iemand die onbewust in zijn religieuze gebruiken afdwaalt.³⁷² Ze zal andermans gebeden niet veroordelen omdat deze haar niet aanstaan, als God zelf deze gebeden wel verhoort.

Schiotling benadrukt zo dat in het gebed onze intenties en gevoelens er meer toedoen dan de uitvoering, waarmee ze laat blijken dat ze niet vindt dat zij – of daarmee andere

³⁶⁷ Idem., 390.

³⁶⁸ Idem., 391.

³⁶⁹ Idem., 38-39.

³⁷⁰ Idem., 130-131.

³⁷¹ Idem., 131.

³⁷² Idem., 131-132.

protestanten – recht hebben over deze uitvoering te oordelen. Ze spoort aan tot verzoening en de zuster en Schiotling eindigen hun dialoog dan ook in een omhelzing: ‘De non omhelsde mij als eene zuster. Bij al de verscheidenheid onzer geloofs- en gedachtenvormen, hadden onze harten zich in een diepere religieuze eenheid gevonden en verstaan.’³⁷³ We zien in deze passage duidelijk ook haar afkeuring van theologische discussies en twisten terug.

Er zijn nog andere religieuze ideeën die in het reisverslag aan bod komen. Onder andere Schiotlings afkeer van religieus fanatisme. Dit is te zien in haar schrijven over de Franse wis- en natuurkundige en christelijk theoloog Blaise Pascal (1623-1662).³⁷⁴ Hij was een man die – aanvankelijk worstelend met godsdiensttwijfels – zich ontpopte tot een religieus fanaticus. Schiotling beschrijft hoe hij zich afkeerde van elke vorm van menselijk genot, ook van liefde en vriendschap.³⁷⁵ Ze maakt duidelijk dat dit niet de juiste manier is om God te eren: ‘Zulk een verminkt en ziekelijk offerlam kan Gode niet behagen, die in menschen welbehagen heeft.’³⁷⁶ Door het menselijke op aarde af te wijzen, komt men niet dichter tot God.³⁷⁷ In tegendeel, ze stelt dat God ons de waarheid openbaart in ons gevoel, in ons hart en in ons mens zijn. Ze schrijft: ‘[...] dat hart is een menschen hart en heeft zijne menselijke regten en zijne menselijke dwalingen.’³⁷⁸ Door onszelf hiervoor af te sluiten, raakt men zo alleen verder van God verwijderd.

Schiotling beschrijft ook de godsdiensttwijfels die Blaise Pascal had voordat hij zich ontpopte tot een fanaticus. Hij kwam volgens haar weer tot het geloof na een rationeel onderzoek.³⁷⁹ Dit brengt Schiotling tot een reflectie in het reisverslag over de verhouding tussen de rede en het geloof. Ze beschrijft hoe Pascal tijdens zijn onderzoek ontdekte dat om tot de absolute waarheid te komen de rede grenzen kent.³⁸⁰ We weten dat Schiotling het hiermee eens was. De waarheid van God ontvangen we immers in ons hart.³⁸¹ Zo schrijft ze in het reisverslag dat alles in ons voelt en weet dat er een goddelijke waarheid is.³⁸²

³⁷³ Idem., 132.

³⁷⁴ Idem., 257-268.

³⁷⁵ Idem., 257-259.

³⁷⁶ Idem., 259.

³⁷⁷ Idem., 259-260.

³⁷⁸ Idem., 267.

³⁷⁹ Idem., 262-264.

³⁸⁰ Idem., 265.

³⁸¹ Idem., 267.

³⁸² Idem., 265.

Schiotling keurt hierbij dus – duidelijk geïnspireerd door het Réveil – de nadruk op de rede in het geloof af.

In het reisverslag uit Schiotling ook haar zorgen over de toename van het ongeloof. Ze schrijft: ‘Wij ademen in een besmetten dampkring; de zwijmelbeker des ongeloofs gaat van hand tot hand [...], mogelijk hebt gij hem reeds aan de lippen gezet.’³⁸³ Ze stelt teleurgesteld vast dat het ongeloof ook onder het vrouwelijk geslacht is toegenomen: ‘O vrouwenhart, geschapen voor het geloof, hoe ijselijk wordt uw nacht, hoe duldeloos uw lijden, waar men dat licht u dooft! [...]?’³⁸⁴ Ze roept haar vrouwelijke lezers op nooit te spotten met het geloof.³⁸⁵ Ze benadrukt zo het belang van godsdienst en zedelijkheid voor een vrouw. Ze oordeelt fel in het reisverslag over het ongeloof van bepaalde personen. Zo vraagt ze de lezers wat zij van de veelgeprezen Duitse dichter Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) vinden als hij zegt dat hij van het kruis walgt.³⁸⁶ Ze benadrukt dat opoffering voor God het hoogst haalbare is en dat iedereen die gewillig het kruis opneemt zedelijker is dan Goethe.³⁸⁷

Schiotling gaat ook nog kort in op haar bezwaren tegen de predestinatieleer. In een geciteerde dialoog ontkent ze dat de hemel of hel onze eeuwige beloning of straf in het hiernamaals zal zijn. Ze schrijft: ‘Neen, ik geloof niet aan een eeuwige straf, voor een tijdelijken misslag hier in de blindheid van ons vlugtig aanzijn begaan, noch aan eene eeuwige zaligheid als belooning, omdat wij dit of dat maar op goed geloof, zonder onderzoek hebben toegestemd.’³⁸⁸ Zonden worden wel bestraft, maar men hoeft niet eeuwen te wachten op vergelding.³⁸⁹

Tot slot kunnen we nog Schiotlings ideeën over de zondagsbesteding terugzien. We weten dat ze pleitte voor een niet al te strenge zondagsrust. In het reisverslag komt dit ook naar voren. Zo schrijft ze dat op zondag in een Parijs’ weeshuis meisjes op bezoek kwamen om met de kinderen te spelen en zusters te wandelen. Schiotling beschrijft hoe een biechtvader dit te werelds had gevonden en een tweede kerkbezoek op het programma had willen zetten. Een wijze zuster kon dit tegenhouden met het argument dat als meisjes

³⁸³ Idem., 407.

³⁸⁴ Idem., 407.

³⁸⁵ Idem., 407.

³⁸⁶ Idem., 124.

³⁸⁷ Idem., 124.

³⁸⁸ Idem., 357.

³⁸⁹ Idem., 357-358.

vrijwillig op bezoek komen, zij niet gedwongen moeten worden tot een tweede dienst.³⁹⁰ Als onverwacht resultaat namen de meisjes volgens Schiotling nu zelf het initiatief een tweede dienst bij te wonen, waar zij dan uit zichzelf aandachtig luisterden.³⁹¹ Zo benadrukt Schiotling dat een niet al te strenge zondagsbesteding geen kwaad kan voor de godsdienstige ontwikkeling, maar juist positieve gevolgen heeft. Aan de andere kant is ze wel kritisch over de totale afwezigheid van de zondagsrust in Parijs.³⁹² Ze beschrijft hoe de dagelijkse bezigheden zonder uitzondering doorgaan en de katholieke kerken niet voller zitten dan op doordeweekse dagen.³⁹³ Het voelt voor haar onbehaaglijk dat het vermaak op deze dag centraal lijkt te staan in Parijs.

3.1.3 Ideeën over vrouwen

We weten inmiddels veel over de rol die Schiotling voor vrouwen wenste binnen het gezin en in de maatschappij. Haar ideeën hierover komen veelvuldig aan bod in het reisverslag. Ze stelt onder andere een algehele ontwikkeling van vrouwen in de negentiende eeuw waar te nemen. Ze reflecteert ook op de vooroordelen waarmee vrouwen te maken krijgen en het belang van de erkenning van de gelijkheid tussen man en vrouw. Ze schrijft over de arbeid die Franse vrouwen verrichten en vergelijkt die met Nederland. Ze schrijft ook over het belang van moederschap en de rol van vrouwen in de opvoeding. Er is duidelijk een vermenging te zien van verschil- en gelijkheidsdenken, wat haar uiteenzettingen soms tegenstrijdig doen overkomen. Aan de ene kant valt op hoe sterk ze een eigen aard en bestemming van de vrouw benadrukt. Aan de andere kant houdt ze pleidooien voor een bepaalde mate van gelijkheid. Het is uitzonderlijk hoe expliciet Schiotling over deze onderwerpen schreef, maar daarnaast staat haar mening ook vaak verscholen tussen de regels.

In het reisverslag beschrijft Schiotling veel vrouwen die zij ontmoette of bewonderde. In deze beschrijvingen is duidelijk te zien dat ze rekening houdt met de normen die golden voor het gewenste karakter van een vrouw. Goed is te zien dit in hoofdstuk twee, waar ze de lezer laat kennismaken met mevrouw von Marenholtz. Marenholtz was haar reisgenote en vriendin, maar ook een vrouw die met al haar kunnen publiekelijk de pedagogische ideeën

³⁹⁰ Idem., 138.

³⁹¹ Idem., 138-139.

³⁹² Idem., 339.

³⁹³ Idem., 339-342.

van Fröbel poogde te verspreiden. Schiotling geeft een opvallende beschrijving van Marenholtz. Aan de ene kant prijst ze haar pedagogische werk en haar publieke optreden in belang van het onderwijs. Ze noemt Marenholtz Fröbels ijverigste apostel.³⁹⁴ Aan de andere kant schrikt ze er duidelijk voor terug Marenholtz als een geleerde vrouw af te schilderen die zomaar publiekelijk het woord nam, iets wat immers door velen als ongehoord werd beschouwd.

Schiotling omschrijft Marenholtz nadrukkelijk niet als een wetenschappelijke vrouw, maar als een intelligente vrouw die zich wijdde aan het onderwijs enkel omdat dit haar van het grootste belang leek. Marenholtz wilde volgens haar vooral niet de savante uithangen.³⁹⁵ Zij sprak alleen omdat zij iets te zeggen had in het belang van de zaak.³⁹⁶ Ze voelde volgens Schiotling zelfs tegenzin om voor een mannelijk publiek het woord te nemen.³⁹⁷ Daarnaast benadrukt Schiotling dat Marenholtz zich nooit profileerde als uitvindster van de pedagogische ideeën die zij verspreidde, maar altijd netjes aan Fröbel refereerde als grondlegger.³⁹⁸ Ze lijkt hier haar lezers ervan te willen overtuigen dat Marenholtz 's werk niet als ongepast opgevat moet worden. Ze wil voorkomen dat de beschrijving van Marenholtz 's publieke optreden ten koste gaat van haar aanzien. Dit doet ze door haar het toonbeeld te maken van een van nature intelligente, bescheiden en toegewijde vrouw.

In hetzelfde hoofdstuk bespot Schiotling expliciet lezers die kritisch staan tegenover het publieke optreden van vrouwen: 'Maar eene vrouw- die voordragten houdt!!! [...] Is dat niet afgrijselijk!!! Bedaar een weinig van uwe ontsteltenis, mijn ouderwetsche lezer, en kom tot uwe zinnen.'³⁹⁹ Ze stelt dat als vrouwen mogen zingen en reciteren, waarom zouden zij dan niet mogen spreken over wat zij bedacht hebben of over nuttige ideeën.⁴⁰⁰ Schiotling stelt hier dus dat men over publieke optredens van vrouwen niet zo hard moet oordelen, zeker als de bedoelingen daarachter zo nobel zijn als die van Marenholtz.

Waar Schiotling eerst benadrukt dat Marenholtz geen vrouw is die zich ongepast met wetenschap bezighoudt, bekritiseert ze vervolgens de norm dat vrouwen zich niet geestelijk zouden mogen ontwikkelen. Ze stelt dat er in de negentiende eeuw sprake is van een

³⁹⁴ Idem., 28.

³⁹⁵ Idem., 19.

³⁹⁶ Idem., 22.

³⁹⁷ Idem., 23.

³⁹⁸ Idem., 24-25.

³⁹⁹ Idem., 21.

⁴⁰⁰ Idem., 21-22.

gevoelsontwikkeling en verstandsonwikkeling in het vrouwelijk geslacht, maar dat er ook nog altijd hinderpalen in de weg staan van vrouwelijke ontwikkeling.⁴⁰¹ Bepaalde kennis wordt hen immers ontzegd. Ze schrijft: 'Voor ons vrouwen is geestbeschaving nog altijd een verboden vrucht, wier genot ons als een soort van diefstal wordt aangerekend, terwijl de mannen zoo gaarne de rol plegen te spelen van den engel met het vlamdend zwaard, dat zich omkeert om hun wetenschappelijken hof te bewaken.'⁴⁰² Ze maakt duidelijk dat wanneer een vrouw zich wil ontwikkelen op dit gebied, zij moet strijden tegen vooroordelen en afgunst.⁴⁰³

Schiotling schetst in het hoofdstuk ook de wijze waarop een negatieve spiraal van vooroordelen tegenover vrouwen in stand wordt gehouden. De kennis van vrouwen kent immers gebreken, omdat zij in tegenstelling tot mannen gedwongen zijn deze zichzelf bij te brengen en geen toegang hebben tot wetenschappelijk onderwijs.⁴⁰⁴ Zij lijken vervolgens vanwege hun gebrekkige kennis altijd enkel geschikt voor bepaalde bezigheden.⁴⁰⁵ Hierdoor krijgen vrouwen volgens Schiotling nooit de kans zich te bewijzen in hun kunnen. We zien hier duidelijk het argument terug dat men nog niet weet waartoe vrouwen in staat zijn, omdat zij niet de kans hebben gehad zich volledig te ontwikkelen. Opvallend genoeg stelt Schiotling juist ook dat hun gebrek aan wetenschappelijke vorming een unieke kijk kan bieden op bepaalde onderwerpen, die iemand die wetenschappelijk is opgeleid vaak kwijt is.⁴⁰⁶ Zo bekritiseert ze dus allereerst de ontzegging van toegang voor vrouwen tot bepaalde kennis, maar ze maakt ook duidelijk dat vrouwen zonder opleiding wel degelijk een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan bepaalde zaken.

In hoofdstuk twee suggereert Schiotling verder dat er na duizenden jaren een periode is aangebroken met meer inzicht in wat de vrouw is en zijn kan.⁴⁰⁷ Vrouwen begrijpen bijvoorbeeld beter dat zij ook voor zedelijke arbeid bestemd zijn. Ze schrijft: 'Zij arbeiden in vereeniging voor de verre heidenen en voor de slaven en voor de armen, en ook reeds met grooten ijver voor de kinderen.'⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Idem., 17.

⁴⁰² Idem., 17-18.

⁴⁰³ Idem., 18.

⁴⁰⁴ Idem., 18.

⁴⁰⁵ Idem., 18.

⁴⁰⁶ Idem., 18.

⁴⁰⁷ Idem., 32.

⁴⁰⁸ Idem., 35-36.

Samengevat schrijft Schiotling in hoofdstuk twee aan de ene kant over de kansen die vrouwen worden ontzegd en de vooroordelen tegenover vrouwen, aan de andere kant schrijft ze over de aard en ontwikkeling van het vrouwelijk geslacht en een bewustwording van hun potentie. Deze twee haast tegenstrijdige stellingen komen verspreid door het reisverslag terug.

Zo laat Schiotling weten dat de bewustwording van de potentie van vrouwen wat betreft arbeid sterk terug te zien is in Parijs, meer dan in Nederland. Ze constateert dat de werkkring van de Parijse vrouwen breder is dan die van Nederlandse vrouwen.⁴⁰⁹ Zij hebben bezigheden in winkels, aan bureaus en in werkplaatsen die Hollandse vrouwen nog vreemd zijn.⁴¹⁰ Ze beschrijft bijvoorbeeld de bijzondere arbeidspositie die vrouwen in de volksbuurt de Halles innemen.⁴¹¹

Schiotling prijst de werkkring van de Franse vrouwen en roept Nederlandse vrouwen op hier een voorbeeld aan te nemen. Zo beschrijft ze de zusters *Soeurs de Charité*, die een weeshuis runnen buiten de stad. Ze prijst het dat deze zusters de keuze hebben gemaakt de begeerlijkheden van Parijs achter zich te laten om voor deze roeping te kiezen.⁴¹² Ze noemt het spijtig dat in Nederland weinig vrouwen een vergelijkbare keuze maken.⁴¹³ Volgens haar komt dit niet door ongodsdienstigheid, maar door een te eenzijdige opvatting van het vrouwelijk leven. De opvatting namelijk dat voor vrouwen alleen het huwelijksleven met het huishouden het hoogst haalbare zou zijn, met als gevolg dat meisjes uitsluitend daarop worden voorbereid.⁴¹⁴

Het huishouden is volgens Schiotling wel de taak van vrouwen, maar een eenzijdige vorming hiertoe is een kwalijke zaak. Allereerst stelt ze dat om te voorkomen dat vrouwen een afkeer krijgen van het huishouden, zij zich breder moeten kunnen ontwikkelen. Wanneer vrouwen zich alleen kunnen bezighouden met het huishouden kan dit leiden tot een gevoel van onrechtvaardigheid. Een mogelijk gevolg is dat zij zich juist gaan afzetten tegen huiselijke bezigheden.⁴¹⁵ Niet opgeleid voor andere bezigheden is de kans dan groot dat zij voor een zondig pad kiezen: 'ongevormd voor hooger arbeid [...] raken zij geheel en al

⁴⁰⁹ Idem., 137.

⁴¹⁰ Idem., 94.

⁴¹¹ Idem., 146.

⁴¹² Idem., 135-136.

⁴¹³ Idem., 136.

⁴¹⁴ Idem., 136.

⁴¹⁵ Idem., 136.

het spoor bijster en verdwalen in allerlei beklagenwaardige rigtingen; welke afdwalingen dan weder gebruikt worden om te bewijzen, dat breijen en naaijen en kookken en rekken en strijken de enige arbeid is, waarvoor God de vrouw geschapen heeft.⁴¹⁶ Ze beschrijft zo wederom de wijze waarop vooroordelen in stand worden gehouden tegenover vrouwen.

Een tweede bezwaar dat Schiotling maakt tegen deze eenzijdige ontwikkeling van vrouwen is dat er talrijke vrouwen zijn die laat of nooit huwen.⁴¹⁷ We weten dat dit een belangrijk argument werd in de discussie over de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen in de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Zij hebben geen huishouden met gezin te verzorgen. Schiotling benadrukt in het reisverslag dat deze vrouwen nu gedwongen worden hun leven te besteden met het wachten op een man.⁴¹⁸ Ze uit haar telleurstelling over de verwaarlozing van de potentie van deze vrouwen: 'O voor hoeveel ongehuwde vrouwen zou een rijk en schoon veld ter bearbeiding openliggen, [...] indien maar haar aanleg in tijds ontwikkeld, hare gaven niet verstikt waren, indien hare opvoeders eraan gedacht hadden, dat er behalve de voor elke vrouw zoo onmisbare kennis van huiselijke werkzaamheid, nog zoo menig andere tak van vrouwelijke bemoeijingen is?'⁴¹⁹ Ze ziet dus zeker mogelijkheden voor ongehuwde vrouwen voor nuttige beroepsarbeid.

In het reisverslag prijst Schiotling ook een aantal vrouwen specifiek om de arbeid die zij verrichten, zoals onder andere de Zweedse schrijfster Frederika Bremer (1801-1865)⁴²⁰, de Franse actrices Adelaide Ristori (1822-1906) en Rachel Félix (1821-1858)⁴²¹, de schilderes Rosa Bonheur (1822-1899)⁴²² en uiteraard mevrouw von Marenholtz.

Op opvallende wijze schrijft Schiotling over de Franse dichteres Elise Moreau (1813-1876), die ze tijdens een bijeenkomst van letterkundigen in Parijs ontmoette. Ze beschrijft haar als een talentvol plattelandsmeisje dat geen afscheid kon nemen van de natuur. Moreau spreekt volgens haar de taal van een rein vrouwelijk gemoed omdat zij niet gestudeerd heeft en door niemand is opgeleid.⁴²³ In haar hart zou de poëzie van het huiselijke leven overheersen.⁴²⁴ Haar 'kinderlijke onschuld' en 'maagdelijke reinheid' zou

⁴¹⁶ Idem., 136-137.

⁴¹⁷ Idem., 137.

⁴¹⁸ Idem., 137.

⁴¹⁹ Idem., 137.

⁴²⁰ Idem., 16.

⁴²¹ Idem., 304.

⁴²² Idem., 335.

⁴²³ Idem., 360.

⁴²⁴ Idem., 361.

mensen ervan weerhouden meer te vragen wat betreft diepgang van opvattingen of versbouw in haar werk.⁴²⁵ Opvallend is dat Schiotling hier juist een dichteres prijst wiens werk zich binnen een vrouwelijk domein bevindt, gericht op het huiselijke en gevoelsleven. Daarnaast impliceert Schiotling dat Moreau als ongeleerde vrouw die zo natuurlijk in haar poëzie uiting geeft aan het vrouwelijk gemoed, met andere maatstaven beoordeeld hoort te worden dan de dichters van haar tijd.

Hoewel Schiotling dus aan de ene kant pleit voor een bredere ontwikkeling en werkring van vrouwen, prijst ze ook juist vrouwen die zich binnen het vrouwelijk domein ontplooiën en trouw blijven aan hun natuurlijke vrouwelijke gemoed. Deze ongeleerde vrouwen moeten niet te fel worden bekritiseerd om de allicht aanwezige gebreken in hun werk. Immers, schrijft ze: 'Zulke vrouwen zijn van eene onschatbare waardij voor Frankrijk, voor de menschheid, al is haar werkring niet schitterend; zij sieren den grond dien zij betreden, zij zuiveren de lucht waar zij ademen, een zegen gaat van haar uit, omdat zij rein van harte zijn.'⁴²⁶

Terwijl ze hier het bestaan van een vrouwelijk karakter erkent, houdt ze in het reisverslag ook pleidooien voor de erkenning van (een bepaalde mate van) gelijkheid tussen man en vrouw, bijvoorbeeld in haar beschrijving van de legende van de Parijse boekhandelaar en alchemist Nicholas Flamel (1340-1418). Schiotling wijdt een aantal pagina's aan zijn levensverhaal, waarin ze beschrijft hoe hij erin slaagde de steen der wijzen te maken, waarmee onedele metalen konden worden omgezet in goud.⁴²⁷ Ze stelt dat Flamel hier pas in slaagde met hulp van zijn vrouw: '[...] de scherpzinnigheid zijner vernuftige huisvrouw! [...] En ziet, o wonderbare invloed der vrouw!.... Nu vinden zij te zamen de verheven geheimenis, die hun alle geluk der aarde en der onsterfelijkheid verzekert [...]'⁴²⁸

Volgens Schiotling is de moraal van deze legende dat menig echtpaar de steen der wijzen zou vinden als de vrouw haar rechtmatige plaats naast de man kan innemen en beide seksen tot harmonie komen.⁴²⁹ Volgens haar wordt deze situatie bereikt wanneer: '[...] de een de ander niet langer als een tegenpartij aanziet, die men ten onder moet houden, opdat zij niet te magtig worde, terwijl de andere dit meesterschap ontduikt of krachteloos zoekt te

⁴²⁵ Idem., 360.

⁴²⁶ Idem., 363.

⁴²⁷ Idem., 270.

⁴²⁸ Idem., 271.

⁴²⁹ Idem., 271-272.

maken, dat beide zijden gelijkelijk vernedert, beider ontwikkeling stremt, beider geluk in den weg staat.⁴³⁰ Ze lijkt zo ook te veronderstellen dat het huwelijk gebaseerd moet zijn op gelijkheid en de vrouw zich niet aan haar echtgenoot moet onderwerpen.

Een gelijkwaardiger evenwicht tussen de twee seksen zal dus het geluk en de rijkdom van iedereen ten goede komen. Schiotling bekritiseert de mannen die dit belemmeren, maar ook de vrouwen met hun vooroordelen tegenover hun eigen geslacht: 'Zoolang de man in den tempel der wetenschap meent te moeten leven als de rijke man in zijn paleis, [...] zoolang de vrouwen elkander wijsmaken dat het eene vrouw ontsiert haar geest met wijsheid te tooijen, zoolang de mannen hare Pernella's niet de deelgenooten van hun innerlijk leven en hun hoogste streven maken, zoolang zullen zij tot hun straf den steen der wijzen niet vinden.'⁴³¹

Prijzend is Schiotling in het reisverslag over de mannen die deze erkenning van gelijkheid pogen te bevorderen. Bijvoorbeeld ene heer R., redacteur van een orgaan van de vrijmetselarij.⁴³² Schiotling beschrijft hoe hij in de vrijmetselarij graag een grotere rol voor vrouwen zou zien. Ze citeert hem: 'Onder onze hoede moeten zij zich vrij en krachtig en veelzijdig ontwikkelen, en in onzen kring haar die regten en vrijheid hergeven worden, die de openbare meening haar nog blijft weigeren, en waarvoor zij ook niet rijp zijn, [...] indien zij niet een oefenperk zich zien ontsloten, waarin ze hare eerste wankele schreden niet hatelijk gegispt, maar vriendelijk geschraagd zien, om later in steeds breeder kring te arbeiden.'⁴³³ Ze citeert hier dus een man die net als zij stelt dat vrouwen zichzelf nooit kunnen bewijzen, wanneer zij de kans niet krijgen zich te ontwikkelen.

Een andere man die Schiotling hierom prijst is de stichter van het Fusionisme, een kleine sekte in Parijs. Deze verder anoniem gehouden man stelt dat alles op aarde gecreëerd is uit God. Hierdoor klopt het volgens hem niet God aan te duiden met de vader, zoon en de heilige geest. Uit deze drie kan immers niets vrouwelijks voortkomen.⁴³⁴ Schiotling beschrijft hoe de man stelt dat we het vrouwelijke in God moeten erkennen, voordat er ooit sprake kan zijn van de erkenning van de gelijkheid tussen man en vrouw. Wanneer we immers in

⁴³⁰ Idem., 272.

⁴³¹ Idem., 272.

⁴³² Idem., 355.

⁴³³ Idem., 356.

⁴³⁴ Idem., 389.

God een gelijkwaardig mannelijk en vrouwelijk element erkennen, zou daaruit logischerwijs volgen dat man en vrouw op aarde ook elkaars gelijke zijn.⁴³⁵

Gelijkheid betekende voor Schiotling geen afwijzing van een vrouwelijke natuur of eigen bestemming. Opvoeding bleef voor haar uiteindelijk de belangrijkste taak van de vrouw. Dit benadrukt ze in het reisverslag bijvoorbeeld door te beschrijven hoeveel belang de door haar zo geprezen Fröbel aan moederschap hechtte: 'Zijn scherpziend oog onderkende zooveel schoons en edels in den vrouwelijken aanleg, dat hij niets vuriger wenschte, dan de vrouw tot de bewustheid en het vrij gebruik harer krachten op te roepen in haar eigene sfeer, in hare heilige roeping als opvoedster van een volgend geslacht, dat God in hare hand heeft gegeven.'⁴³⁶

Schiotling beoordeelt het vrouwelijk geslacht ook op hoe zij als collectief hun kinderen opvoeden. Ze stelt dat hoewel vrouwen een ontwikkeling doormaken deze eeuw, zij in de opvoeding nog vaak tekortschieten.⁴³⁷ We hebben al gezien dat ze kritiek uitte op hoe Franse vrouwen hun kinderen opvoeden. Een geboren Parijzenaar zou haar hebben verteld dat Franse moeders de slechtste moeders op aarde zijn.⁴³⁸ Deze man zou haar verder verteld hebben dat de ontwikkeling van Franse vrouwen veel te laag is.⁴³⁹ Ze citeert hem: 'Zij vormen slechts vrouwen voor het salon, het vermaak en de intrigue.'⁴⁴⁰ In deze passage suggereert Schiotling dat de kwaliteit van de opvoeding sterk afhankelijk is van de ontwikkeling en het karakter van de vrouw. Ze benadrukt zo dat een bredere ontwikkeling van vrouwen vooral ook de kwaliteit van opvoeding ten goede komt.

3.1.4 Anders

Er zijn nog vele thema's die ik kan behandelen omdat Schiotling hier in het reisverslag op opmerkelijke wijze of veel over schrijft. Ik zal hier beknopt enkele thema's noemen die in mijn ogen een bijdrage leveren aan begrip van het reisverslag in de context van vrouwelijk schrijverschap, vrouwelijke reisverslagen of de persoon Elise van Calcar-Schiotling zelf. Het laatste woord is hiermee over deze thema's echter zeker niet gezegd. Vaak staan deze

⁴³⁵ Idem., 389-390.

⁴³⁶ Idem., 25-26.

⁴³⁷ Idem., 36.

⁴³⁸ Idem., 354.

⁴³⁹ Idem., 354-355.

⁴⁴⁰ Idem., 355.

thema's wederom sterk met elkaar – en de al behandelde thema's – in verband en komen in verschillende hoofdstukken van het reisverslag terug.

Sommige thema's zijn interessant omdat we hier te maken hebben met een vrouwelijk reisverslag. We weten bijvoorbeeld dat thema's als politiek en geschiedenis omstreden waren voor vrouwen om over te schrijven. Schiotling schuwt deze thema's echter duidelijk niet. Ze schrijft over de (politieke) geschiedenis van Parijs en de huidige politieke situatie in Frankrijk. Ze verwijst dikwijls naar opstanden en revoluties in de Franse geschiedenis en benadrukt het geweld dat hierbij kwam kijken. Regelmatig contrasteert ze het aanschouwen van een vredig tafereel in Parijs met bloederige gebeurtenissen uit het verleden, welke ze ziet als een uiting van onbeschaafdheid. Over de verwoestende Franse Revolutie (1789-1799) is ze zeer kritisch.⁴⁴¹

Schiotling uit ook haar ergernis over de Franse verheerlijking van hun eigen geschiedenis.⁴⁴² Uitgebreid beschrijft ze de buitensporige verering van Napoleon Bonaparte (1769-1821) die ze waarneemt in Parijs.⁴⁴³ Zelf stelt ze de daden van Napoleon I niet enkel lovenswaardig te vinden. Ze bekritiseert het verheerlijken van roem dat verkregen is met geweld.⁴⁴⁴ Koningen en keizers zijn over het algemeen volgens haar geen toonbeeld van beschaving.⁴⁴⁵

Dit geldt volgens Schiotling ook zeker voor de huidige keizer Napoleon III (1808-1873), neef van Napoleon I. Ze beschrijft hoe deze ongeliefde keizer het volk meedogenloos onderdrukt.⁴⁴⁶ Opvallend is dat Schiotling naar aanleiding van haar politieke beschouwingen tot conclusies komt over de aard van het Franse volk. Ze legt de schuld voor het onderdrukkende politieke bewind deels bij het Franse volk zelf. Het Franse volk heeft zich immers zelf aan Napoleon III onderworpen in ruil voor orde en veiligheid.⁴⁴⁷ Frankrijk kan volgens haar geen Republiek blijven, omdat het land geen republikeinen kent. De menigte heeft te veel behoefte aan vorstelijke praalvertoning.⁴⁴⁸ Napoleon III bespeelt het volk dan

⁴⁴¹ Idem., 78; Idem., 319.

⁴⁴² Idem., 415.

⁴⁴³ Idem., 315; Idem., 173.

⁴⁴⁴ Idem., 81.

⁴⁴⁵ Idem., 67.

⁴⁴⁶ Idem, 151-156; Idem., 174-175.

⁴⁴⁷ Idem., 173.

⁴⁴⁸ Idem., 68.

ook met succes met zijn onderdrukking, verscholen achter weelde, vermaak en propaganda.⁴⁴⁹

Dit brengt mij bij een volgend thema, namelijk hoe Schiotling schrijft over Parijs en de Fransen en welke boodschap ze daarmee overbrengt aan de lezer. In Parijs, een stad met een overvloed aan uiterlijk vertoon en talrijke vormen van vermaak, zag Schiotling als vrome protestantse veel afkeuringswaardig. Ze uit dan ook haar twijfels over het idee van Parijs als cultureel middelpunt van de westerse beschaving.⁴⁵⁰ Ze komt tot de conclusie dat Parijs een zondige stad is, wat volgens haar deels te verwijten is aan de Franse volksaard.

Velen citaten hierover zijn terug te vinden verspreid door het reisverslag. Reflecties omtrent zedelijkheid komen veelvuldig terug. Zo veroordeelt Schiotling de weelde en ijdelheid die ze overal terugziet in Parijs. Ze schrijft: 'Weelde en ellende zijn zusters; waar de eerste gezien wordt, daar zal ook eerlang de tweede voor de deur zijn.'⁴⁵¹ Weelde is volgens haar onlosmakelijk verbonden aan de Franse cultuur. De praalzucht van de Fransen is van alle tijden.⁴⁵² Ze geeft hiervan vele voorbeelden, waarmee ze vooral de misplaatstheid en schandelijkheid van de trots en praalzucht van de Fransen benadrukt.⁴⁵³ Ze bekritiseert dat er miljoenen worden besteed aan uiterlijk vertoon in de stad.⁴⁵⁴ Ijdelheid is in Parijs volgens haar sterker dan mensenliefde.

In Parijs wordt Schiotling ook met verschillende vormen van vermaak geconfronteerd. Ze beschrijft hoe de Parijzenaren hun gezelligheid hoofdzakelijk buitenshuis opzoeken.⁴⁵⁵ Kritiek uit ze op de plekken waar de Parijzenaren hun vermaak zoeken, het Franse theater bijvoorbeeld. Uitgebreid reflecteert ze op de onzedelijkheid van het Franse theater en ze waarschuwt de lezer ervoor.⁴⁵⁶ De populariteit van het theater koppelt ze aan de leegheid van het Franse bestaan. De Fransen zijn verslaafd aan het theater omdat het – volgens haar – zo waardevolle – huiselijke leven voor hen niet prikkelend genoeg is.⁴⁵⁷ Ze zouden ook van het theater houden omdat acteren en poseren horen bij het Franse leven. Het is volgens haar te zien in hun dichtkunst, muziek, politiek, godsdienstbeoefening, manieren van

⁴⁴⁹ Idem., 177.

⁴⁵⁰ Idem., 68.

⁴⁵¹ Idem., 109.

⁴⁵² Idem., 58.

⁴⁵³ Idem., 57-58.

⁴⁵⁴ Idem., 140; Idem., 251.

⁴⁵⁵ Idem., 101.

⁴⁵⁶ Idem., 111; Idem., 105-107.

⁴⁵⁷ Idem., 106-107.

spreken en doen. Uit deze vermeende aard van de Fransen verklaart Schiotling hun oppervlakkigheid, gebrek aan degelijkheid, realisme en trouw.⁴⁵⁸

In enkele passages lijkt Schiotling ook specifiek vrouwen te waarschuwen tegen onzedelijk vermaak en de verleidingen in de grote stad. Naar aanleiding van het waarnemen van een onzedelijk tafereel tussen een jongeheer en meisje bij een openluchtbal vraagt Schiotling zich af: ‘Ginds ruischt de Seine als een zilver spoor naar zee- hoeveel meisjes- en kinderlijken voert zij jaarlijks mede? [...] Hoeveel duizend zuigelingen verdwijnen daar in de schemering?... Hier is de vreugde, ginds het wee [...]. Ach, waarom is er toch op aarde zoo weinig onschuldige vreugd, zoo weinig rein genot!...’⁴⁵⁹

Schiotling laat de lezer weten dat Parijs een goddeloze en meedogenloze kant heeft. Ze schrijft: ‘O wat zal daar veel verwelken, veel wegwijnen in die groote stad, waar ik zooveel bleeke, zwakke vrouwen en kwijnende kindertjes gezien heb!’⁴⁶⁰ Ze beschrijft meerdere ontmoetingen met mensen die zich bewust zijn van de verdorvenheid van de wereldse, losbandige stad.⁴⁶¹ Uitgebreid reflecteert ze op de goddeloosheid van de stad naar aanleiding van een bezoek aan de begraafplaats Père-Lachaise. Teleurgesteld is ze dat zelfs op deze plek de behoefte aan weelde terug te zien is en het geloof ver te zoeken.⁴⁶² In tegenstelling tot in Nederland zijn de graven uitbundig versierd en wordt het lijden verbloemd met uiterlijk vertoon.⁴⁶³ Ze zet uiteen hoe de behoefte aan versierde graven aantoont dat de Parijzenaren zich niet bewust zijn van hun onsterfelijke bestaan in het hiernamaals.⁴⁶⁴ Ongeloof en de wereldgeest hebben de ogen van de Parijzenaren verblind.⁴⁶⁵

Ze vat haar kritiek op de goddeloze stad samen: ‘Breek ze dan af, die trotsche koepels daar ginds in de verte, haal dan omlaag dat gouden kruis op zooveel heiligdommen; omgord u met een zak, gij wulpsche stad! [...] Wat bouwt gij de kerken op, uwe handen rooken van broederbloed! [...] gij die apostelen en profeten steeds den mond hebt gestopt, o stad des ongeloofs en der zinnenlust; dit is uw oordeel: dat gij geene hope hebt!’⁴⁶⁶

⁴⁵⁸ Idem., 107.

⁴⁵⁹ Idem., 86.

⁴⁶⁰ Idem., 100.

⁴⁶¹ Idem., 191.

⁴⁶² Idem., 283.

⁴⁶³ Idem., 278-283.

⁴⁶⁴ Idem., 285-286.

⁴⁶⁵ Idem., 284.

⁴⁶⁶ Idem., 285.

Enkele kritische en opvallende constatering over Parijs, de Fransen, maar ook de huidige tijdsgeest doet Schiotling naar aanleiding van de Parijse architectuur. Ze beschrijft twee zondes in de architectuur, namelijk de vermenging van stijlen uit verschillende tijden en de reproductie van oude stijlen.⁴⁶⁷ In Parijs ziet ze beide zondes in veel gebouwen terug. Ze maakt de lezer dan ook duidelijk dat Parijs haast een architectonisch carnaval wordt en kritisch is ze over een gebrek aan eenheid in gebouwen.⁴⁶⁸

Wederom legt ze hiervan deels de schuld bij het Franse volkskarakter.⁴⁶⁹ Ze koppelt dit aan de modezucht en trots van de Fransen. Om de tijdsgeest te dienen, deïnen Fransen er volgens haar niet voor terug om heiligschennis te plegen, de harmonie te verbreken en arbeid van voorgangers op te offeren.⁴⁷⁰ In Parijs zijn ze een gevoel voor schoonheid kwijt. Door modezucht en een gebrek aan zedelijkheid kan men het valse en edele niet meer van elkaar onderscheiden.⁴⁷¹

Schiotling geeft ook kritiek op de vermenging en reproductie van stijlen in de kerken van Parijs. Zo bekritiseert ze de mode van nabootsing van de middeleeuwse Gotische stijl in katholieke en protestantse kerken.⁴⁷² Ze noemt het beschamend dat men vijfhonderd jaar terug moet gaan om een vorm voor een bedehuis te zoeken.⁴⁷³ Dit zegt volgens haar iets over de religieuze gesteldheid van de mens. Door het huidige gemis van piëteit onder de mensen kan men geen kerkstijl scheppen.⁴⁷⁴ In haar reflecties op architectuur uit Schiotling zo haar zorgen over de goddeloosheid.

Deels naar aanleiding van haar waarnemingen betreffende architectuur reflecteert Schiotling ook op de vraag hoe vooruitgang tot stand komt. Ze stelt dat men de mensheid kan beschouwen als een leger, met een voorhoede van hervormers die de toekomst verkent, en een onverbeterlijke achterhoede vol vooroordelen die in oude tradities blijft hangen.⁴⁷⁵ Ze geeft in het reisverslag verschillende voorbeelden van negentiende-eeuwse hervormers en ideeën die met scepsis (door de achterhoede) in hun omgeving werden ontvangen.⁴⁷⁶ Ze

⁴⁶⁷ Idem, 243; Idem 232-233.

⁴⁶⁸ Idem., 232; Idem., 59; Idem., 56; Idem., 351.

⁴⁶⁹ Idem., 57.

⁴⁷⁰ Idem., 67.

⁴⁷¹ Idem., 247.

⁴⁷² Idem., 218-219; Idem., 245.

⁴⁷³ Idem., 238.

⁴⁷⁴ Idem., 246.

⁴⁷⁵ Idem., 240-241.

⁴⁷⁶ Idem., 201-204; Idem., 211.

schrijft: ‘Wat blijft de wereld toch laag, om nog altijd als van ouds, een iegelijk die edelmoedig genoeg is om zich onbaatzuchtig aan de zaak der ontwikkeling te wijden, [...] een gek te schelden en hem tot een martelaar te stellen, die het waagt een bres te breken in eenig oud bolwerk dat den loop eener wetenschap in den weg stond.’⁴⁷⁷ Zo benadrukt ze ook hoezeer Fröbel met zijn pedagogische ideeën werd miskend door zijn omgeving.⁴⁷⁸

Tot slot komt in het reisverslag duidelijk een verbittering van Schiotling naar voren tegenover haar Nederlandse literaire critici en hun kritieken. Ze schrijft prijzend over het bijwonen van een bijeenkomst in Parijs van letterkundige vrienden die elkaar onderling bekritisieren zonder elkaar zwart te maken.⁴⁷⁹ Het tegenovergestelde is volgens haar het geval bij de meeste hedendaagse recensenten. Zij sommen hypocriet de fouten op die zijzelf zogenaamd niet gemaakt zouden hebben wanneer zij een werk hadden geschreven.⁴⁸⁰

Schiotling beschrijft hoe een kritiek uit een blad werd voorgelezen die haar deed denken aan de kritieken in de *Gids of Tijdspiegel*: ‘Dezelfde onverholen zelfvoldoening over iedere hatelijkheid die men heeft gefabriceerd, door moedwillige verminking van hetgeen men voorwendt te beoordeelen; altijd die ellendige verwarring van den dichter en het gedicht, om beurtelings den auteur met het boek, en het boek met den auteur te slaan; altijd de oude slinksche knepen, om een blad van de kroon des naasten te stelen, en er het eigen hoofd mede te sieren.’⁴⁸¹ Ze benadrukt daarnaast hoe negatief vrouwelijke auteurs door critici worden beoordeeld. Volgens haar hopen critici door ‘op de japon te trappen’ het vaderland te tonen wat voor dappere mannen zij zijn. Sceptisch stelt ze vast dat critici bepaalde vrouwen niet zo dwars zouden zitten als zij niet wensten zich aan hen op te trekken.⁴⁸²

3.1.5 Ontvangst reisverslag

Hoe interpreteerden tijdgenoten de bedoelingen achter Schiotlings reisverslag? Mijn zoektocht naar recensies en andere vermeldingen van *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* (1859) hebben beperkt resultaat gehad. De weinige kritieken die ik heb gevonden zijn echter

⁴⁷⁷ Idem., 213.

⁴⁷⁸ Idem., 27.

⁴⁷⁹ Idem., 369.

⁴⁸⁰ Idem., 382.

⁴⁸¹ Idem., 379.

⁴⁸² Idem., 380.

overwegend positief tot zeer prijzend. Ik denk dat veilig is te stellen dat het reisverslag goed is ontvangen of in ieder geval veelbesproken is geweest.

Het reisverslag verscheen voor 4,20 gulden op de markt en werd een aantal keren herdrukt. Als we kijken naar advertenties waarin het werk wordt genoemd in de jaren 1860, lijkt de prijs van het werk in deze jaren redelijk stabiel. De prijs bleef rond de 4.00 gulden, met uitzondering van enkele aanbiedingen waardoor het tijdelijk werd aangeboden voor 1,50 gulden.⁴⁸³

In maandblad *Het Leeskabinet* is in 1859 een prijzende recensie van het werk te vinden. Zo staat er: 'Er waait ons daaruit eene frischheid toe, zoo als wij in eene reisbeschrijving zelden, wij zouden bijna zeggen nimmer, hebben aangetroffen. Dit boek is, kortom, eene aaneenschakeling van fijne opmerkingen [...]'⁴⁸⁴ In een recensie van een andere reisbeschrijving in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1861) wordt het werk van Schiotling ook expliciet geprezen.⁴⁸⁵

De introductie van de methode van Fröbel ging duidelijk niet aan de lezers voorbij. Zo kan men in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1860 in een recensie van een werk over kinderspeelgoed lezen: 'Men is in Nederland omtrent Fröbel's leerwijze wakker geworden; in het veel besproken werk: *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* worden verscheidene bladzijden aan den bewusten man gewijd.'⁴⁸⁶

In het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* uit 1905 – in een levensbericht vlak na Schiotlings dood – werd benadrukt in welke context Schiotling haar reis naar Parijs had gemaakt: 'Nog datzelfde jaar nam Mevr. v. Marenholtz haar bekeerling mee naar Brussel en Parijs, waar zij conférences hield en waar Mevr. v. Calcar reeds zoo doorgedrongen bleek in de bedoelingen van Fröbel dat ook zij op die bijeenkomsten een enkele maal het woord voerde. *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf* schreef zij een jaar

⁴⁸³ 'Een nieuw werk van Mevr. Elise van Calcar-Schiotling,' *Opregte Haarlemsche Courant*, 28 september, 1859, Delpher; 'Voor 1,50 in plaats van 4,20. Mevr. Elise van Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*.' *Opregte Haarlemsche Courant*, 26 januari 1863, Delpher; 'Winteravonden. Vreemde landen. Veertig deelen. Reisbeschrijvingen voor 16,50 in plaats van 140,45.' *Opregte Haarlemsche Courant*, 10 december 1864, Delpher; 'Opruiming voor weinig geld van reisverhalen, Door Frankrijk, Zwitserland en Italië.' *Algemeen Handelsblad*, 19 mei 1864, Delpher; 'Naar Parijs.' *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1867, Delpher.

⁴⁸⁴ "Recensie *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. Door Mevr. Elise van Calcar," *Het Leeskabinet; mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*, 1 (1859): 324, Delpher.

⁴⁸⁵ 'Recensie De nachten van Parijs.' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1861): 12.

⁴⁸⁶ 'Recensie De stokjes, tot spel en ontwikkeling ligchaam en geest voor kleine kinderen. Met 8 plaatsjes,' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1860): 430.

later, een boek waaruit zeer duidelijk blijkt dat noch de stad, noch hare inwoners haar sympathie had, maar om land en volk te leren kennen was zij ook niet gegaan.⁴⁸⁷ Haar reis wordt hier niet geïnterpreteerd als een vrijetijdsreisje, maar haast als een zakenreis omtrent Fröbels methode.

3.2. Samenvatting analyse

Schiotling stelde in haar reisverslag dat ze dit schreef voor: ‘verwanten en vrienden en voor diegenen onder mijne landgenooten, die zich moeten vergenoegen met te reizen in den hoekje van den haard [...]’. Ze stelde het verslag aan te bieden aan hen: ‘[...] niet als een volledig reisboek of als een geleerd onderzoek, maar als de vlugtige schetsen uit mijn dagboek, te huis een weinig afgewerkt, uit behoefte om de indrukken te verlevendigen en mijne reisbeelden zuiverder voor mij zelve te bewaren.’⁴⁸⁸ Na in de voorgaande hoofdstukken uiteengezet te hebben hoe er in negentiende eeuw werd gedacht over vrouwelijk schrijverschap, hoe gender tot uiting kon komen in reisverslagen en wat de ideeën van Elise van Calcar-Schiotling waren, ben ik in de analyse van het reisverslag tot de conclusie gekomen dat Schiotling waarschijnlijk andere motieven had voor het schrijven van het reisverslag.

Met de motivatie die Schiotling zelf geeft, lijkt ze de lezer ervan te willen overtuigen dat zij zich aanpast aan de heersende normen van vrouwelijk schrijverschap (zie hoofdstuk 1): geen volledig reisboek met objectieve kennis, geen geleerd onderzoek, wel een verslag van persoonlijke ervaringen en waarnemingen, aanvankelijk voor zichzelf geschreven. Ze wekt zo de indruk dat haar waarnemingen en ervaringen in Parijs simpelweg tot bepaalde reflecties en gedachtes leidden die ze niet kon laten (voor zichzelf) op papier te zetten. Ze benadrukt hiermee vooral niet gepland te hebben hierover te schrijven.

Haar innerlijke beleving volgend gaat Schiotling in het reisverslag over van het ene onderwerp op het andere, zonder enige chronologische volgorde, of soms zelfs logica. Ze houdt hierbij een subjectieve beschrijvende schrijfstijl aan, welke als typisch vrouwelijk werd geacht. Ze richt zich vaak op haar gevoelsleven en ze toont oog voor detail in haar uitgebreide beschrijvingen. Tot zover zijn zeker kenmerken terug te vinden die passen bij wat gevraagd werd van vrouwelijke reisverslagen.

⁴⁸⁷ Wolf, ‘Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar,’ 138.

⁴⁸⁸ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 421.

We zien echter dat ze in het beschrijven van haar waarnemingen en ervaringen ook overgaat tot reflecties over de maatschappij, opvoeding, religie, scholing van vrouwen en meer. Wat we tegenkomen zijn besprekingen van een veelheid aan ideeën en meningen over actuele maatschappelijke thema's, inclusief adviezen aan haar lezers. Het reisverslag lijkt daarmee ook een middel om haar ideeën kenbaar te maken en te promoten. Hoewel ze stelde dat het reisverslag vooral geen geleerd onderzoek was, toonde ze haar kennis wel degelijk op terreinen als religie, geschiedenis, kunst, architectuur, poëzie, filosofie, de politieke situatie in Frankrijk en nog veel meer. De 'double voiced aspect' – waarbij een vrouw aan de ene kant haar onwetendheid benadrukt, maar aan de andere kant laat zien dat ze over veel kennis van een bepaald onderwerp beschikt – is duidelijk terug te zien in het reisverslag.⁴⁸⁹

Schiotling uitte haar meningen, ideeën of adviezen soms expliciet, echter vaak ook bracht ze haar boodschap over aan de lezer door dialogen te citeren, ideeën van een ander te prijzen, of door een morele les impliciet uit een verhaal te laten blijken. Voor enkele belangrijke thema's waar zij zich gedurende haar leven veel mee bezighield – opvoeding, religie en de positie van vrouwen – heb ik onderzocht wat haar ideeën waren en hoe ze deze verwerkte in het reisverslag.

We zagen bijvoorbeeld dat Schiotling in het reisverslag de lezer kennis liet maken met de pedagogische methode van Friedrich Fröbel en ze de effectiviteit hiervan wilde bewijzen. Daarnaast zagen we dat ze de lezers waarschuwde geen Franse gouvernantes aan te stellen voor de opvoeding van hun kinderen. Veel religieuze ideeën kwamen naar voren. Schiotling wees de lezer op de gebreken van het katholicisme, maar ook op de dwalingen binnen het protestantisme. Ze waarschuwde voor het toenemende ongelooft, maar ook voor religieus fanatisme. Daarnaast hekelde ze de predestinatieleer. Haar ideeën over de rol en positie van vrouwen in de maatschappij kwamen ook uitgebreid tot uiting. Waarschijnlijk was het reisverslag ook hoofdzakelijk gericht op vrouwelijke lezers. Vrouwen werden immers in de eerste plaats geacht voor vrouwen te schrijven en we zagen dat Schiotling zich een aantal keer direct tot de vrouwen van Nederland richtte.

Aan de ene kant hield Schiotling in het reisverslag pleidooien voor de gelijkheid tussen man en vrouw: Vrouwen moeten net als mannen publiekelijk kunnen spreken over wat zij

⁴⁸⁹ Thompson, *Travel Writing*, 188.

belangrijk achten, gedegen onderwijs en een opleiding krijgen en niet alleen klaargestoomd worden voor het huwelijk. Ze bekritiseert de vooroordelen over de capaciteiten van vrouwen en is vooruitstrevend met haar argument dat men nog niet weet waartoe vrouwen in staat zijn, omdat zij nog niet de kans hebben gekregen zich volledig te ontwikkelen. Schiotling prijst daarnaast dat vrouwen ‘zedelijke arbeid’ op zich nemen, waarmee zij een nuttige rol innemen in de maatschappij. Met waardering schrijft ze over de brede werkkring van de vrouwen in Parijs. Ze maakt de lezer duidelijk dat man en vrouw op geestelijk en verstandelijk niveau gelijk zijn en betoogt dat het huwelijk niet gelijk staat aan de onderwerping van de vrouw.

Aan de andere kant zien we in het reisverslag duidelijk de overtuiging terug dat man en vrouw een eigen karakter en bestemming hebben. We zien dat Schiotling bepaalde karaktereigenschappen bij vrouwen prijst die toentertijd als typisch vrouwelijk geacht werden, zoals bescheidenheid en zedelijkheid. Mevrouw von Marenholtz nam bijvoorbeeld volgens Schiotling wel publiekelijk het woord, maar was een zeer bescheiden vrouw en deed dit alleen ten behoeve van een maatschappelijk belang: verbetering van opvoeding en onderwijs. Schiotling laat in het reisverslag ook blijken dat vrouwen wel degelijk een natuurlijk bestemming hebben in het moederschap en huishouden. Ze betoogt dat vrouwen zich geestelijk moeten ontwikkelen om de kwaliteit van de opvoeding te verbeteren. Daarnaast stelt ze wel dat vrouwen het recht moeten hebben in hun eigen onderhoud te voorzien, maar wel het liefst met zogenoemde ‘zedelijke’ arbeid, die aansluit bij de vrouwelijke natuur. De ware bestemming bleef het moederschap, maar beroepsarbeid was een gepaste oplossing als zij deze bestemming niet konden bereiken. Echter, ook getrouwde vrouwen zouden zich voor de maatschappij moeten mogen inzetten.

Schiotling pleit zo dus voor meer rechten voor vrouwen, maar blijft in haar redeneringen tegelijkertijd enigszins binnen de normen van wat gewenst en aanvaardbaar werd geacht voor een vrouw. Deels komt dit waarschijnlijk doordat ze zich in bepaalde mate aanpaste aan haar lezers en maatschappij. Aan de andere kant ook simpelweg omdat ze – zoals we in hoofdstuk twee hebben gezien – het voor een groot deel met deze normen eens was.

We kunnen in Schiotlings reflecties op de Fransen en Parijs ook vaak een boodschap voor haar lezers vinden. We zagen bijvoorbeeld dat ze veel kritiek gaf op de Franse leefwijze in Parijs. Deze stond waarschijnlijk in sterk contrast met haar eigen ideaal van een sobere

protestantse leefwijze. We zagen hoe ze het uiterlijk vertoon, het vermaak, de weelde en de theatrale omgangsvormen veelvuldig bekritiseerde. Ze waarschuwde de lezer; in de leefwijze van de Fransen in Parijs lag goddeloosheid, zedeloosheid en leegte op de loer.

Wat ook opviel is dat Schiotling meerdere keren stelt dat bepaalde personen of ideeën die publiekelijk verguisd werden zo gek niet hoefden te zijn. De meest bekrompen mensen hebben volgens haar de sterkste vooroordelen. Op deze wijze moedigt ze haar lezers aan open te staan voor nieuwe ideeën en hervormers, zoals wellicht ook voor Fröbel en zijn pedagogische methode. In deze trant wees ze haar lezers ook op de onredelijkheid van de hypocriete Nederlandse critici die ervan genieten (vrouwelijke) auteurs naar beneden te halen.

Historica Frieda van Essen stelt dat Schiotling voor haar reisverslag waarschijnlijk inspiratie heeft opgedaan uit negentiende-eeuwse verslagen van *Bildungsreisen*. Normaliter ondernomen door een jonge elite – als opvolger van de *Grand Tour* – stond hierbij de ‘geest’ van de protagonist centraal en maakte deze vaak een emotionele of intellectuele ontwikkeling door.⁴⁹⁰ Deze vorm lijkt inderdaad geschikt te zijn geweest voor Schiotling om onder het mom van ervaringen en emoties over te gaan tot (intellectuele) beschouwingen over allerlei thema’s. Zelfs de titel van het reisverslag zelf verwijst naar de eigen innerlijke emotionele en intellectuele beleving: ‘Wat Parijs mij te zien en te denken gaf’. Schiotling lijkt te suggereren dat zij er niets aan kan doen dat haar denken onbedoeld zo intelligent en maatschappelijk betrokken is. Deze vorm van het reisverslag heeft als gevolg dat een substantieel deel van het verslag nog maar weinig met haar reis zelf van doen heeft, maar draait om haar innerlijke beleving en daaruit voortkomende beschouwingen. Met dit genre voldeed ze zo ogenschijnlijk aan wat gewaardeerd werd in vrouwelijk schrijverschap, terwijl ze zichzelf als vrouw ook de mogelijkheid gaf haar ideeën en inzichten te uiten over allerlei uiteenlopende thema’s.

Er is zo een contrast aanwezig tussen wat Schiotling de lezer vertelt te doen in het reisverslag en wat ze daadwerkelijk doet. Misschien begon ze haar verslag te schrijven op basis van schetsen uit haar dagboek uit de behoefte om haar reisbeelden voor zichzelf te bewaren.⁴⁹¹ Aannemelijker zou echter zijn dat ze het reisverslag van het begin af aan zag als een mogelijkheid over allerlei onderwerpen te schrijven die haar aangingen, soms vanuit

⁴⁹⁰ Essen, *Elise's Parijs*, 139.

⁴⁹¹ Calcar-Schiotling, *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, 421.

geheel nieuwe invalshoeken dan van waaruit ze eerder over deze onderwerpen had geschreven.

Daar komt bij dat we weten dat Schiotling in de jaren daarvoor een (mislukte) poging had gedaan een eigen tijdschrift uit te brengen. Ze had hierin over uiteenlopende thema's willen schrijven. Een reisverslag gaf haar wellicht die zo gewenste vrijheid over verschillende onderwerpen te schrijven. We weten ook dat Schiotling vaak schreef met een boodschap voor haar lezers. Daarnaast weten we dat haar man begin 1859 benoemd werd tot burgemeester. Over hun financiën en aanzien hoefden zij zich daardoor minder druk te maken. Misschien voelde Schiotling daardoor ook meer vrijheid te schrijven over wat haar bezig hield. Ze besloot zelf het reisverslag te schrijven en oefende sterke druk uit op publicatie bij de uitgever A.C. Kruseman. Het was voor Schiotling dus zeer wenselijk dat haar beschouwingen bij de lezer terechtkwamen.

Hoofdstuk 4: Conclusie

In 1859 verscheen *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*, van de hand van Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904). Op dat moment was zij een van Nederlands bekendste schrijfsters. Na haar tendensroman *Hermine* (1850) was ze uitgegroeid tot nationale bekendheid. Vele werken zouden volgen. Dikwijls zou ze zich hierin uitspreken over maatschappelijke kwesties en discussies, zoals over opvoeding, onderwijs, religie, beroepsarbeid voor en scholing van vrouwen. In 1858 maakte zij een vier weken durende reis naar Parijs en hierover schreef zij vervolgens het reisverslag.

Ik heb onderzocht wat Schiotlings mogelijke motieven waren om het reisverslag te schrijven en hoe deze hierin tot uiting komen. Hiervoor heb ik allereerst gekeken naar de positie van Nederlandse schrijfsters in de negentiende eeuw (specifieker rond 1859) en de normen waaraan zij geacht werden zich in hun werk te houden. Halverwege de negentiende eeuw nam het aantal schrijfsters in Nederland toe, maar ervoeren zij nog vele vooroordelen en bezwaren tegenover vrouwelijk schrijverschap. Ook Schiotling werd hier tijdens haar leven veelvuldig mee geconfronteerd. In de jaren vijftig – in de context van de discussie over scholing van meisjes – werden deze bezwaren nog vaak te berde gebracht. Schrijfsters werden in deze tijd vooral geacht vrouwelijk te schrijven. De vrouwelijke natuur en kwaliteiten moesten tot uiting komen. Het vrouwelijk schrijverschap was onderhevig aan andere normen dan het mannelijke. Het kon per genre verschillen wat deze normen precies inhielden. Ik heb mij daarnaast dan ook in het genre reisverslagen verdiept en hoe gender hierin een rol kon spelen.

Reisverslagen bleken hierbij een interessant genre. Aan de ene kant lijkt dit een genre waarin men vrij is over verschillende onderwerpen te schrijven. Aan de andere kant waren vrouwelijke reisverslagen dubbel omstreden. Een vrouw verliet als reizigster de privésfeer en plaatste zich met de publicatie van een reisverslag ook nog in de publieke sfeer als schrijfster. Door deze combinatie van factoren waren gepubliceerde vrouwelijke reisverslagen vóór de negentiende eeuw zeldzaam en waren de normen die een (schrijvende) vrouw opgelegd werden sterk van toepassing in dit genre. Verschillende onderzoekers hebben globaal het verschil proberen te duiden tussen mannelijke en vrouwelijke reisverslagen. In het ene vrouwelijke reisverslag is uiteraard sterker sprake van een aanpassing aan gendernormen dan in het andere. Over het algemeen kunnen we

vaststellen dat de druk hoog was geen geleerd reisverslag te schrijven en de 'vrouwelijke natuur' trouw te blijven. De innerlijke belevingswereld werd geacht centraal te staan.

Om meer inzicht te krijgen in vrouwelijk schrijverschap, vrouwelijke reisverslagen en het leven en denken van Elise van Calcar-Schiotling heb ik me ook gericht op de positie van vrouwen rond 1859 en de discussie die hierover ontstond. Na 1870 zou de georganiseerde vrouwenemancipatiebeweging opkomen. Voor die tijd werd er echter al gediscussieerd over de waarde van vrouwen voor de maatschappij, over filantropisch werk, scholing van meisjes, vrouwelijke beroepsarbeid en ook vrouwelijk schrijverschap. Schiotling mengde zich in deze discussies met uitgesproken standpunten, waarvan sommige terug te zien zijn in het reisverslag. Ze speelde zo een rol als wegbereider voor de opkomende vrouwenemancipatiebeweging.

Schiotling wordt herinnerd als 'milde' feministe, voornamelijk door haar vasthouden aan het idee van een verschil in aard en bestemming tussen man en vrouw. Het moederschap bleef voor haar de belangrijkste taak van de vrouw en arbeid voor vrouwen moest zo dicht mogelijk bij de vrouwelijke natuur blijven. Toch vallen ook juist Schiotlings pleidooien op voor een zekere mate van gelijkheid tussen man en vrouw en de manier waarop zij dit ter sprake bracht. Ik ben dan ook van mening dat men geneigd is te vergeten hoe vooruitstrevend Schiotlings 'feministische' ideeën zelf waren, maar vooral ook de wijze waarop zij deze uitte. In de jaren vijftig was zij een van de weinigen die hier op deze wijze openlijk over schreef. Dit brengt mij op het veelzijdige leven van Elise van Calcar-Schiotling. Ik heb een korte biografie geschetst en een aantal thema's behandeld waarover zij in haar werk veelvuldig schreef, zoals over pedagogie, religie en de rol en positie van vrouwen.

Vervolgens ben ik overgegaan tot de analyse van het reisverslag. Welke motieven lijkt Schiotling te hebben gehad voor het schrijven van het reisverslag als we kijken naar de inhoud? Waar schrijft ze over en op welke wijze? Welke boodschap brengt ze over aan de lezer? Hierbij heb ik hoofdzakelijk naar thema's gekeken waarover haar ideeën al bekend zijn.

Schiotling leek voor haar reisverslag inspiratie te hebben gehaald uit reisverslagen van Bildungsreizen, waarin de protagonist vaak een emotionele en intellectuele groei doormaakt en beschrijft. Schiotlings innerlijke belevingswereld stond immers centraal, maar haar waarnemingen en ervaringen leiden dikwijls tot beschouwingen, waarin zij tot inzichten komt over heel verschillende thema's – op emotioneel, moreel, maar ook intellectueel

niveau – die vaak nog maar weinig te maken hebben met Parijs zelf. We zagen thema's waar zij in eerder werk over had geschreven hierbij veelvuldig voorbijkomen, bijvoorbeeld opvoeding, religie of scholing van vrouwen.

In sommige opzichten kan haar reisverslag getypeerd worden als een typisch vrouwelijk reisverslag. Kenmerkend is bijvoorbeeld hoe Schiotling benadrukt tegenover de lezer dat ze het aanvankelijk voor zichzelf had geschreven en dat het vooral geen geleerd verslag was. Haar waarnemingen in Parijs en innerlijke gevoelsleven beschrijft ze daarnaast gedetailleerd. Dikwijls toont ze haar mening impliciet, bijvoorbeeld door het prijzen van andermans ideeën. Ze leek zich in de eerste plaats ook te richten op een vrouwelijk publiek, dat ze soms direct aanspreekt. Aan de andere kant vallen juist expliciete meningen op, het uiten van kennis over allerlei onderwerpen en het niet schuwen van thema's als politiek of geschiedenis. Schiotling nam de lezer mee in haar denken over de maatschappij, religie, opvoeding, de rol van vrouwen en meer. Het reisverslag bleek een geschikt genre om haar opvattingen te uiten over allerlei onderwerpen die haar bezighielden. Startend vanuit haar emoties, ervaringen en waarnemingen volgden diepgaande beschouwingen.

Opvallend is hoe Schiotling haar ideeën uitte in het reisverslag over de rol van vrouwen in de maatschappij. We zien een combinatie van verschil- en gelijkheidsdenken terug. Deze zijn duidelijk niet los van elkaar te zien en worden door elkaar gebruikt, zoals al door sommige historici breder is vastgesteld als geldend voor het opkomend 'feminisme' in de negentiende eeuw. Daarbij zagen we ook dat Schiotlings ideeën over vrouwen niet los te zien zijn van haar religieuze ideeën. Haar vooruitstrevende ideeën over vrouwen gingen samen met haar vrome protestantse overtuigingen, een discussie die ik in hoofdstuk 1 heb beschreven. Want Schiotlings pleidooien voor een zekere mate van gelijkheid in het reisverslag zijn zeker als vooruitstrevend te beschouwen. Zoals ik in hoofdstuk 1 opmerkte kunnen onderzoekers bedrogen uitkomen wanneer zij het werk van schrijfsters voor 1860 in de context van het 'feminisme' analyseren. In de jaren vijftig was Schiotling een van de weinigen die pleidooien voor een zekere mate van gelijkheid op papier uitte en ook het vrouwelijk schrijverschap verdedigde, hoewel een deel van haar redeneringen hierover tegenwoordig als 'conservatief' zouden worden beschouwd.

We moeten ook niet vergeten hoezeer de publicatie van een reisverslag al een daad van betekenis was. Schiotling uitte hierin ook nog haar mening, trok zich weinig aan van haar critici, schreef over wat haar interesseerde en bezighield naar aanleiding van haar reis. Ze

was vastbesloten het reisverslag te laten publiceren, al moest ze ervoor bij verschillende uitgevers aankloppen. We kunnen hieruit afleiden dat ze gemotiveerd was haar ideeën gebundeld aan de lezer over te brengen. Er zijn weinig genres die haar eenzelfde mogelijkheid boden. Het reisverslag was voor Schiotling een manier haar ideeën bij de lezer te promoten. Gezien de recensies slaagde zij hier ook in. Ze slaagde er bijvoorbeeld in de methode van Fröbel tot onderwerp van gesprek te maken.

Schiotling ging niet enkel naar Parijs voor haar vermaak. Zij was niet enkel reizigster of 'toerist', maar zij ging ook naar Parijs als schrijfster, pedagoge en 'feministe', om waar te nemen, te leren en te reflecteren. Schiotling zou zichzelf niet zijn als ze dit vervolgens niet wilde vastleggen, maar vooral ook wilde uitdragen naar haar Nederlands lezerspubliek. Dit deed ze in een reisverslag, waar ze in haar schrijven de grenzen leek op te zoeken van de gendernormen die golden voor vrouwelijke reisverslagen. Ze streed in het reisverslag voor de verbetering van onderwijs, scholing van vrouwen, arbeid voor vrouwen en meer. We zouden het reisverslag daarom als activistisch kunnen beschouwen. Waarschijnlijk kon ze zich dit veroorloven door de naam die ze inmiddels voor zichzelf had gemaakt als schrijfster en de vooraanstaande positie die haar man had bemachtigd als burgermeester.

Suggesties voor verder onderzoek

In hoofdstuk 1 heb ik beschreven vanuit hoeveel verschillende invalshoeken een reisverslag als dat van Schiotling kan worden geanalyseerd. Ik heb me in dit onderzoek voornamelijk gefocust op vrouwelijk schrijverschap, genderinvloeden in reisverslagen en Elise van Calcar-Schiotling als persoon. Het laatste woord over Schiotling en haar reisverslag is echter nog niet gezegd. Zo kan bijvoorbeeld de relatie tussen Schiotlings reisverslag en het concept *Bildung* verder worden uitgediept.

Er liggen ook nog vele kansen voor onderzoek naar (vrouwelijke) reizen en reisverslagen in Nederland. In Nederland is een uitzonderlijk gedetailleerde inventaris van egodocumenten aanwezig, en daardoor van reisverslagen. Deze reisverslagen kunnen dienen als bronnenmateriaal voor vele onderzoeken. Zo kan er bijvoorbeeld nog veel onderzoek worden gedaan naar de reiscultuur in de negentiende eeuw. De toeristische infrastructuur in Nederland in deze tijd is weinig onderzocht. Vrouwelijke reisverslagen kunnen ons ook nog veel vertellen over de reismogelijkheden van vrouwen en hun belevingswereld.

Het is opmerkelijk dat er pas de afgelopen jaren naar dit specifieke reisverslag is gekeken, nog wel van een bekend schrijfster. Dit bevestigt dat de achterstand in onderzoek naar schrijfsters in de literatuurwetenschappen en geschiedwetenschappen nog niet is ingelopen. Hoe kan het ook dat zo'n bekend schrijfster haast in de vergetelheid is geraakt? Het heeft mij verbaasd hoe weinig aandacht is besteed aan Elise van Calcar-Schiotling, zelfs in secundaire literatuur over vrouwelijk schrijverschap of de opkomst van het feminisme in Nederland. Eenmaal in Schiotlings enorme oeuvre gedoken, blijkt dat ook hier nog kansen liggen voor onderzoek. Werken als *Evangeline: Het vrouwelijk leven* (1854) is bijvoorbeeld zeer relevant voor onderzoek naar negentiende-eeuwse 'feministen' en hun denkbeelden. Een werk als *Hermine* (1850) kan bijdragen aan onderzoek naar religieuze verdeeldheid halverwege de negentiende eeuw.

Bijlage 1: Waarnemingsinstrument

Het reisverslag

- Welke expliciete en/of impliciete motieven geeft Schiotling in haar reisverslag weer om deze te schrijven?
- Welke expliciete en/of impliciete aanwijzingen bevat het reisverslag over het beoogde leespubliek?
- Welke voorkennis wordt verondersteld bij de lezer?
- Over welke onderwerpen schrijft ze veel? Is te zien dat ze meer over 'vrouwelijke' onderwerpen schrijft of juist niet? Schrijft ze anders over 'mannelijke' onderwerpen (als politiek, geschiedenis en wetenschap).

Schrijfstijl

- Hoe is het reisverslag opgebouwd?
- Hoe presenteert Schiotling haar reis?
- In welke persoon schrijft zij haar verslag?
- In hoeverre houdt Schiotling de verhaallijn/chronologie aan van haar reis in het verslag?
- Is er sprake van gebruik van opvallende stijlfiguren?
- Is er sprake van satire?
- Is fictie en werkelijkheid altijd te onderscheiden?
- Richt Schiotling zich in het reisverslag wel eens direct tot haar lezers? Hoe spreekt zij deze dan aan?

Parijs en de Fransen

- Welk beeld geeft Schiotling van de stad Parijs?
- Hoe beschrijft Schiotling de Fransen of de Franse cultuur?
- Schrijft ze over de Franse geschiedenis?
- Is er sprake van expliciete of impliciete bewondering of afkeuring van bepaalde aspecten van de Franse cultuur?
- Hoe beschrijft Schiotling de levenswijze van de Parijzenaren en welk oordeel geeft ze hierover?
- Hoe kijkt Schiotling aan tegen de vrijetijdsbesteding in Parijs?

- In hoeverre is er sprake van 'othering'? Hoe en wanneer plaatst Schiotling Nederlanders in direct contrast met de Fransen/Parijzenaren? Wat schrijft ze juist over Nederlanders?

Pedagogie en onderwijs

- Wat schrijft Schiotling over de opvoeding van kinderen?
- Wat schrijft Schiotling specifiek over de Franse opvoeding?
- Wat schrijft ze over de 'natuur' van kinderen?
- Wat en hoe schrijft ze over de methode van Friedrich Fröbel?
- Wat en hoe schrijft ze over het onderwijs in Nederland en Frankrijk?

Religie

- Uit Schiotling haar religieuze ideeën en hoe?
- Hoe gaat zij in haar reisverslag om met mensen met andere religieuze ideeën?
- Hoe reflecteert ze op het Katholicisme dat overheerst in Parijs?

Ideeën over vrouwen

- Wat schrijft Schiotling over vrouwen in het algemeen?
- Welke beeld schetst zij van de vrouwen in Parijs en hun rol in de samenleving?
- Vergelijkt ze de vrouwen in Parijs met Nederlandse vrouwen en welke (voor)oordelen spreidt zij hiermee tentoon?
- Is er sprake van verschil- of gelijkheidsargumenten voor een bepaalde rol die zij ziet voor vrouwen?
- Uit ze bewondering voor bepaalde vrouwen?

Ontmoetingen en gesprekken

- Beschrijft Schiotling ontmoetingen en gesprekken met Parijzenaren?
- Noemt zij deze personen bij naam?
- Citeert zij gesprekken die zij hoort of voert?
- Hoe reflecteert ze in haar reisverslag op bepaalde ontmoetingen en gesprekken?

Sociale denkbbeelden

- Hoe kijkt ze aan tegen de sociale omgangsvormen die zij aanschouwt?

- Hoe beschrijft Schiotling klassenverschillen in Parijs?
- Hoe kijkt zij aan tegen de scheiding van privé en publieke domeinen?

Politiek

- Wat schrijft Schiotling over het bestuur van Parijs?
- Hoe beschrijft zij 'politieke' gebeurtenissen uit het verleden?
- Uit ze haar eigen politieke denkbeelden en hoe?

Overige

- Reflecteert Schiotling op de huidige tijd? Hoe beschrijft ze de hedendaagse 'tijdsgeest'?
- Is er in het reisverslag nostalgie te bespeuren of een vooruitgangsgeloof, zo ja op welke thema's en op welke wijze geeft ze hieraan uiting?
- Welke normen en waarden promoot ze? Zijn 'vrouwelijke' normen hierin terug te zien?

Reizen

- Wat vindt Schiotling waard om te vermelden over haar reis in het reisverslag?
- Over wat voor uitstapjes schrijft ze veel en waarover minder?
- Geeft ze nog direct reisadvies aan haar lezers?

Analyse briefwisseling met uitgever:

- Welke uitgeverij heeft het reisverslag gepubliceerd?
- Wat was de betrokkenheid van de uitgeverij in het reisverslag?
- Welke motieven blijken uit deze briefwisseling ofwel voor het schrijven of publiceren van het reisverslag?

Bijlage 2: Bronnen en Literatuur

Literatuur

Bakker, Nelleke. "E. van Calcar Schiotling (1822-1904): De gave van het woord." In *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Redactie: Mineke van Essen en Mieke Lunenberg, 35-48. Nijkerk: Intro, cop., 1991.

Bertels, Inge. *Tussen Beleving en verbeelding: de stad in de negentiende-eeuwse literatuur*. Leuven: Universitaire Pers, 2013.

Bie, Tineke en Wantje Fritschy. "De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland." In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6 De eerste feministische golf*, 30-58. Nijmegen: SUN, 1985.

Braun, Marianne. *De Prijs van de liefde: de eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.

Bosch, Mineke. "History and Historiography of First-Wave Feminism in the Netherland, 1860-1922." in *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, 53-76. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Brok-Ten Broek, J, P.M Franken-van Driel, Clara M. Meyers en E.A. Heringa-van Ruth. *Van Moeder op Dochter: het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*. Leiden: E.J. Brill, 1948.

Burke, Peter. *What is cultural History?* Cambridge: Polity, 2008.

Cardinal, Roger. 'Romantic travel', in *Rewriting the self. Histories from the Renaissance to the Present*, Roy Porter (ed.). (London 1997), 135-154.

Dekker, Jeroen. "Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus." In *Low Countries Historical Review* v130 n.2 (2015): 70-91.

Dekker, Rudolf M. 'De erfenis van Jacques Presser: Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap.' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* vol 29 n. 1 (2002): 19-37.

Dekker, Rudolf M. 'Van grand tour tot treur- en sukkelreis, Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw,' *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994): 8-25.

Dolan, Brian. *Ladies of the Grand Tour: British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure in Eighteenth-Century Europe*. London: HarperCollins Publishers, 2001.

Dussen, Riet Schenkeveld van der, Maria Karel Porteman, Lia van Gemert en Piet Couttenier, red. *Met en zonder lauwerkrans: Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.

Dussen, Riet Schenkeveld van der. "A Versatile Pen: Eliza Carolina Ferdinanda Scholing." In *Women's writing from the Low countries 1200-1875: a bilingual anthology*, Lia van Gemert, Hermina Joldersma, Olga van Marion, Dieuwke van der Poel, Riet Schenkeveld- van der Dussen, ed., 539. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

Dussen, Riet Schenkeveld van der, Lia van Gemert en Hermina Joldersma. "Introduction: Women's Writing from the Low Countries 1200-1875." In *Women's writing from the Low countries 1200-1875: a bilingual anthology*, Lia van Gemert, Hermina Joldersma, Olga van Marion, Dieuwke van der Poel, Riet Schenkeveld- van der Dussen, ed., 39-64. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

Draaisma, Douwe. "Een lichtstraal over de graven. Elise van Calcar en het spiritisme." In *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 14 Feminisme en verbeelding*, 126-150. Amsterdam: IISG, 1994.

Essen, Frieda van. *Elise's Parijs 1858: Reisimpressies*. Arnhem: Drukkerij Coers & Roest, 2018.

Essen, Mineke van. *Kwekeling tussen akte en ideaal: De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2006.

Everard, Myriam. "Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring." In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6 De eerste feministische golf*, 106-137. Nijmegen: SUN, 1985.

Foster, Shirley en Sara Mills, eds. *An Anthology of Women's travel writing*. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Furnée, Jan Hein en Leonieke Vermeer. "Op reis in de negentiende eeuw: inleiding." *De Negentiende Eeuw* 37,4, (2013): 257-263.

Gemert, Lia van. 'Onderwederstanelyken drang: het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland.' In *De Achttiende Eeuw* 27 (1995), 256-279.

Goodman, Dena. "Suzanne Necker's *Mélanges*: Gender, Writing and Publicity." In *Going Public: Women and publishing in early modern France*, edited by Elizabeth C. Goldsmith and Dena Goodman, 210-223. New York: Cornell University Press, 1995.

Grever, Maria. *Strijd tegen de stilte: Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*. Hilversum: Verloren, 1994.

Houkes, Annemarie. *Christelijke Vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek, 2009.

Huisman, Marijke. *Publieke Levens: Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918*. Zutphen: Walburg Pers bv, 2008.

Huigen, Siegfried. 'Reisliteratuur tussen representatie en identiteit.' *Neerlandistiek* (2007): 1-6.

Janse, Maartje. *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2007.

Jansz, Ulla. *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam: Van Genneep, 1990.

Jansz, Ulla. "Vrouwengeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland." In *De Negentiende Eeuw: Geschiedenis van de vrouw*, redactie: Georges Duby en Michelle Perrot, 457-486. Amsterdam: Agon, 1993.

Jansz, Ulla en Tineke van Loosbroek. "Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf: herschrijven van de geschiedenis." In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 6 De eerste feministische golf*, 10-29. Nijmegen: SUN, 1985.

Jensen, Lotte. "Naar een nieuw overzichtswerk van de eerste feministische golf? De cases Catharina van Rees (1831-1915)." In: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25 Spiegelbeeld: Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis*, 68-93. Amsterdam: Aksant, 2005.

Jensen, Lotte. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': *vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2001.

Jensen, Lotte. 'De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief.' *Tijdschrift voor Nederlandse Letterkunde*, nr3 (jaargang 2001):219-239.

Mathijssen, Marita. *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Nijmegen: Vantilt, 2004.

Mills, Sara. *Discourses of difference: an analysis of women's travel writing and colonialism*. London: Routledge, 1991.

Offen, Karen. "Challenging Male Hegemony: Feminist Criticism and the Context for Women's

Movements in the Age of European Revolutions and Counterrevolutions, 1789-1860." In *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, 11-30. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Poelstra, Jannie, "De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij," in *Nieuw Letterkundig Magazijn* jaargang 18 (juni 2000), 16-23.

Paletschek, Sylvia en Bianka Pietrow-Ennker. "Concepts and Issues." in *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, 1-10. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Paletschek, Sylvia en Bianka Pietrow-Ennker. "Woman's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth-Century: Conclusions." in *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Sylvia Paletschek en Bianka Pietrow-Ennker, 301-333. Stanford: Stanford University Press, 2004.

Ribberink, Ivo Hartman. *Feminisme: Politiek Veelstromenland*. Soest: IPP, 1987.

Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin, 2003.

Scott, Joan Wallach. "Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme." In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 10 Het Raadsel Vrouwengeschiedenis*, 96-112. Den Haag: SUN, 1989.

Seed, David. "Nineteenth-Century Travel Writing." *The Yearbook of English Studies* 34 (2004): 1-5.

Stamperius, Hannemieke. *Vrouwen en literatuur: een inleiding*. Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980.

Sikemeier, J.H. *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar*

geestesrichting. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1921.

Streng, Toos. *Geschapen om te scheppen: opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam: University Press, 1997.

Steenbergh, Kristine. "Gelieve hieraan te denken, heren! Marianne Vogel en Frits van Oostrom over gender in de Nederlandse literatuurgeschiedenis." In: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25 Spiegelbeeld: Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis*, 49-67. Amsterdam: Aksant, 2005.

Swinnen, Aagje. *Het slot ontvlucht: De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Thompson, Carl. *Travel Writing*. London and New York: Routledge, 2011.

Verhoeven, Gerrit. *Anders Reizen? Evoluties in Vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse Elites (1600-1750)*. Hilversum: Verloren, 2009.

Vries, Boudien de. "Onder ons? Vrouwen en verenigingen in de negentiende-eeuwse stad." In *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 22 Sekse en de city*, 126-144. Amsterdam: Aksant, 2002.

Waldijk, Berteke. "Personeel van sociale instituties. Over het verband tussen vrouwenbeweging en maatschappelijk werk." In *Low Countries Historical Review* v130 n.2 (2015), 44-69.

Youngs, Tim. *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Zuelow, Eric G.E. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave, 2016.

Internetbronnen:

Bakker, Nelleke. "Schiotling, Eliza Carolina Ferdinanda" in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (14 april 2015), geadopteerd door: G.A. Faber.

<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Fleischacker>

(geraadpleegd 5 januari 2019).

Literatuurmuseum. 'Schrijfster zijn in de 19e eeuw.'

<https://literatuurmuseum.nl/verhalen/schrijfster-zijn-in-de-19e-eeuw/waardering>

(Geraadpleegd 2 april 2019).

Inventarisatie gedrukte egodocumenten en reisverslagen 1813-1914, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, zoektermen: reisverslagen Parijs negentiende eeuw.

<http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten/personen?start=25> (geraadpleegd 2

januari 2019).

Primaire bronnen

'Binnenland'. *Nieuw Amsterdamsch handels-en effectenblad* nummer 80 jaargang 3. 21 maart, 1859. Delpher.

Bruse, M.J. 'Elise van Calcar. Bij haar 75sten verjaardag door M.J. Bruse,' in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* Jaargang 7 (1898), 518-530.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Wat Parijs mij te zien en te denken gaf*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1859.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Blikken in het rond, naar binnen en naar boven*. Amsterdam: H. Höveker, 1850.

Calcar-Schiotling, Elise van. *De zoon van den Klepperman: eene vertelling*. Kampen: K. van Hulst, 1856.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Tilburgsche Mijmeringen*. 's Hertogen Bosch: Gebr. Muller, 1851.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Evangeline: Het vrouwelijke leven* deel I. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Evangeline: Het vrouwelijke leven tweede deel*. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1854.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Rongmans Huisgezin: iets voor Nederlands vrouwen*. Haarlem: A.C. Kruseman, 1848.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Hermine*. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1852.

Calcar-Schiotling, Elise van. *De Dertiende: een familieroman*. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1857.

Calcar-Schiotling, Elise van. *Op de grenzen van twee werelden: onderzoek en ervaring op het gebied van het hoogere leven*. Den Haag: H.C. van Calcar, 1877.

Calcar-Schiotling, Elise van. 'Geen alledaagsch verschijnsel.' *De Tijdspiegel* (jaargang 34, 1877): 41-44.

Calcar-Schiotling, Elise van. Brieven van Elise van Calcar-Schiotling aan A.C. Kruseman, 1858-1859, Betreffende de uitgave van haar: Wat Parijs mij te zien en te denken gaf. (1858-1859). Kruseman Papers. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universitaire Bibliotheken Leiden. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1905090>

'Een nieuw werk van Mevr. Elise van Calcar-Schiotling.' *Opregte Haarlemsche Courant*, 28 september, 1859. Delpher.

'Naar Parijs.' *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1867. Delpher.

'Opruiming voor weinig geld van reisverhalen, Door Frankrijk, Zwitserland en Italië.'

Algemeen Handelsblad, 19 mei 1864. Delpher.

‘Recensie De nachten van Parijs.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1861): 11-14.

‘Recensie De stokjes, tot spel en ontwikkeling ligchaam en geest voor kleine kinderen. Met 8 plaatsjes.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1860):430-433.

“Recensie Wat Parijs mij te zien en te denken gaf. Door Mevr. Elise van Calcar.” *Het Leeskabinet; mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*, 1 (1859): 323-334. Delpher.

Sonstral, Johannes Hendrik. ‘Recensie Eene Star in den nacht. Schetsen uit het laatst der XVe eeuw.’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1854): 133-137.

‘Voor 1,50 in plaats van 4,20. Mevr. Elise van Calcar-Schiotling, Wat Parijs mij te zien en te denken gaf.’ *Opregte Haarlemsche Courant*, 26 januari 1863. Delpher.

‘Winteravonden. Vreemde landen. Veertig deelen. Reisbeschrijvingen voor 16,50 in plaats van 140,45.’ *Opregte Haarlemsche Courant*, 10 december 1864. Delpher.

Wolf, Rijke de. ‘Levensbericht van Mevr. Elise van Calcar.’ *Jaarboek van der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (jaargang 1905): 121-154.